

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV BOHEMISTIKY

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

ANALÝZA BAROKNÍHO TEXTU

Vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Janečková, CSc.

Autorka práce: Lenka Blažková

Studijní obor: Bohemistika

Ročník: třetí

2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svoji bakalářskou práci vypracovala samostatně, pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

České Budějovice 20. července 2009

.....
Lenka Blažková

Poděkování

Děkuji doc. PhDr. Marii Janečkové, CSc. za odborné vedení, cenné rady, pomoc a ochotu při realizaci této bakalářské práce.

Anotace

Tématem bakalářské práce jsou tři kázání Daniela Nitsche ze souboru *Berla královská*. Cílem práce je analýza hláskoslovných jevů Nitschových kázání a pronikání mluvených prvků do autorova jazyka. Práce je rozdělena do dvou částí – teoretické a výzkumné. Teoretická část je zaměřena na život a dílo Daniela Nitsche, na stručnou charakteristiku a zařazení autora do příslušného barokního období, dále na definici kazatelství a na fonologickou kodifikaci humanistické češtiny. Část výzkumná se zabývá analýzou konkrétních kázání a statistickým vyjádřením počtu hledaných jevů.

Annotation

The topic of my bachelor work is the analysis of three preachments by Daniel Nitsch from the collection called *Berla královská*. The purpose of this task is to make an analysis of phonetic appearances in these preachments and to find out the presence of spoken components in author's language. The work is divided into two parts – the theory and the research. The first one deals with the life and work of Daniel Nitsch, the brief characteristics of the baroque period, the definition of the genre of the preachment and the phonological codification of humanism Czech. The research includes the phonological analysis of all three texts and the statistic formulation of the number of searched appearances.

OBSAH

Úvod	7
I. TEORETICKÁ ČÁST	
1. Daniel Nitsch – život a dílo	8
2. Charakteristika barokního období	11
3. Kazatelství v českém baroku	13
3.1. Kázání jako literární žánr	16
3.2. České pobělohorské kazatelství	17
4. Fonologická kodifikace humanistické češtiny	
Hodnocení soudobých gramatik	19
4.1. Protetické v- a počáteční o-	19
4.2. Diftongizace ú- > ou-; počáteční ú-/u-	21
4.3. Diftongizace ý > ej	22
4.4. Úženi é > í	24
II. VÝZKUMNÁ ČÁST	
5. Hláskoslovná analýza prvního kázání	27
5.1. Protetické v- a počáteční o-	27
5.2. Diftongizace ú- > ou-; počáteční ú-/u-	31
5.3. Diftongizace ý > ej	32
5.4. Úženi é > í	33
6. Hláskoslovná analýza druhého kázání	41
6.1. Protetické v- a počáteční o-	41
6.2. Diftongizace ú- > ou-; počáteční ú-/u-	44
6.3. Diftongizace ý > ej	44
6.4. Úženi é > í	45
7. Hláskoslovná analýza třetího kázání	53
7.1. Protetické v- a počáteční o-	53
7.2. Diftongizace ú- > ou-; počáteční ú-/u-	56
7.3. Diftongizace ý > ej	56
7.4. Úženi é > í	57
Závěr	65
Prameny	68

ÚVOD

Tato bakalářská práce je zaměřena na hláskoslovný rozbor tří kázání Daniela Nitsche z dvoudílného souboru *Berla královská Jezu Krista*, vydaného roku 1709 (v roce autorovy smrti) v pražské tiskárně Vojtěcha Jiřího Koniáše. Názvy analyzovaných kázání jsou *Já hlas volajícího na poušti* (s. 31-39), *Člověk jeden učinil večeri velikou* (s. 23-30) a *Bratří, již hodina jest, abychom ze sna povstali* (s. 10-16).

Koncepce celé práce spočívá v rozdělení na část teoretickou a praktickou. V části teoretické se více zaměřím na autora, charakteristiku jeho tvorby a stylu, dále na barokní období, do něhož náleží, a v neposlední řadě na stručnou definici kazatelství, žánr kázání a dobový přístup ke kodifikaci humanistické češtiny. V této části se v největší míře opírám o práci Milana Kopeckého *Starší slezští kazatelé* (1970), o *Generační periodizaci českého baroka* (s. 261-354) v knize Václava Černého *Až do předsíně nebes* (1996), čerpám z *Encyklopedie literárních žánrů* (2004), ze Sládkova výboru *Svět je podvodný verbíř* (2005). V jazykovědné části pak využívám poznatky a závěry ze stěžejní publikace Jaroslava Poráka *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1983).

Část praktická je potom rozdělena do tří větších kapitol, v nichž je provedena analýza tří vybraných kázání. Pozornost věnuji především fonologické stránce kázání. Jedná se o čtyři zásadní hláskoslovné jevy, a to o protetické *v-*, diftongizaci počátečního *ú-* > *ou-*, diftongizaci *ý* > *ej* a úženi *é* > *í*.

První fáze mé práce spočívala v transkripci původní verze kázání (při přepisu jsem se řídila zásadami transkripce Josefa Vintra). Poté jsem excerpovala sledované hláskoslovné jevy, roztřídila je, statisticky vyhodnotila a začala jsem jejich rozbor. Vycházím pouze z poznatků týkajících se textu a jeho formálních prostředků, které jsem se snažila co nejdůsledněji zaznamenat a statisticky vyjádřit jejich výskyt.

Cíl bakalářské práce byl původně širší, ale vzhledem k rozsahu textů jsem se zatím soustředila na zachycení hláskoslovné stránky vybraných barokních kázání a na zhodnocení míry vlivu mluvené češtiny při pronikání hláskových změn do jazyka psaného a tištěného. Dále se pokusím zjistit, do jaké míry byl těmito jevy ovlivněn jazyk kazatele Daniela Nitsche.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1. Daniel Nitsch - život a dílo

Kazatel Daniel Nitsch se narodil 16. 3. 1651 v Praze a zemřel v témže městě 22. června 1709. Již jako patnáctiletý chlapec vstoupil do jezuitského řádu a po vysvěcení působil jako učitel na řádových školách a jako kazatel, v Těšíně pak jako gymnazijní prefekt. V roce jeho smrti vyšel dvoudílný soubor jeho kázání pod názvem *Berla královská Jezu Krista...*,¹ vytištěný v Praze ve staroměstské tiskárně Vojtěcha Jiřího Koniáše (otce známého jezuita Antonína Koniáše).

V případě Nitschových kázání jde jednoznačně o práce věnované těšínskému obyvatelstvu a ve Slezsku působícím kněžím. Jeho kázání mají vysoké umělecké kvality. Ke zjištění specifik Nitschova díla je nejprve nutno zařadit autora do dobového literárního kontextu.²

Typickými znaky jsou Nitschův vlastenecký zápal, projevy češství a chvála českého jazyka. K dokladovému materiálu z bible a z cizích spisů připojuje též doklady z českého prostředí (např. u jmen cizích velkoměst nezapomene zmínit „naši“ Prahu), nebo se snaží o počestění konkrétních cizojazyčných pojmů. Obdiv a láska k českému jazyku však nebyla v soudobém národně obranném kontextu nijak výjimečná. O devět let dříve vychází například Beckovského vlastenecky zaměřená adaptace Hájkovy kroniky v *Poselkyni starých příběhův českých* (1700). Na přelomu 17. a 18. století navíc vychází několik „chvalořečí“ češtiny, upozorňujících na jazykový úpadek ve spisech tištěné či rukopisné literatury (doklad takového úpadku představuje *Allegoria*, spis Jana Floriana Hammerschmidta, psaný do extrému dovedenou makaronštinou – proti tomuto přístupu k českému jazyku je Nitschův vztah kultivovaný).³

Daniela Nitsche můžeme označit za mladšího následovníka a pokračovatele jezuitského spisovatele Matěje Václava Šteyera, který svým dílem *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* (1668) navazuje na

¹ NITSCH, D.: *Berla královská Jezu Krista. To jest: Slovo boží ...* Díl první a díl druhý. Vytisknuta v Starém Městě pražském u Vojtěcha Jiřího Koniáše 1709: Kázání *Já hlas volajícího na poušti*, s. 31-39; *Člověk jeden učinil večeri velikou*, 23-30; *Bratři, již hodina jest, abychom ze sna povstali*, s. 10-16. Knihopis č. K06194. Pracovala jsem s kopiemi originálu ze Studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje (dále jen SVK Plzeň), sign. 5 A 31.

² KOPECKÝ, M.: *Starí slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970. s. 53.

³ KOPECKÝ, M.: *Starí slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970. s. 54.

jazykovou správnost *Bible kralické*. Také Nitsch ji pokládá za vzor a ve své *Berle královské* se snaží dodržovat její zásady. Vyhýbá se jazykovým deformacím, puristickým tendencím, naopak chce pokračovat v cestě vyspělé humanistické literatury předbělohorské.⁴

Kazatelovo specifikum netkví primárně v jeho horlivém vlasteneckém postoji, ale především v jeho práci s mateřským jazykem. Mistrovsky ovládá techniku příměru (podle jeho vlastních slov „podobnosti“) – pro dokonalé objasnění problému vždy užije škálu přirovnání pochopitelných širšímu okruhu veřejnosti, často se jedná o výrazy každodenního života prostých venkovských lidí. Tato četná přirovnání místy přecházejí až v alegorické obrazy a líčení, nejčastěji však v paraboly a hyperboly (obzvláště biblické). Kromě originálních prostředků se v jeho díle nachází také řada příměrů s dlouhou barokní tradicí (například přirovnání lidského života ke komedii). Nitschovy metafory jsou nejčastěji založeny na substantivech, méně na adjektivech či tvarech slovesných. Příslušnost autora k baroku dokládají zejména jeho mistrovské kontrasty a paradoxy.⁵

Kromě užívání všech jmenovaných obrazných prostředků je na Nitschově díle zajímavé navrstvování synonym, které vede k co nejpřesnějšímu vymezení smyslu řečeného. Tato záliba se projevuje též v jeho překladech latinských slov, často vyjádřených dvěma slovy českými. Synonymické řady slovních spojení se příliš významově nekryjí, jsou si jen sémanticky blízké. Na čtenáře jsou „chrлены“ jak asyndeticky, tak polysyndeticky, ovšem obojí způsob vyznívá velmi naléhavě, působivě a v případě užití apostrof, řečnických zvolání a otázek také vysoce umělecky.⁶

Daniel Nitsch patří bezesporu k našim největším pobělohorským umělcům slova. Libuje si v tvorbě novotvarů, často dochovaných jen v jeho kázáních, ale právě pro toto smělé neologizování vzbudil odpor u svých současníků. To byl důvod pro uvedení předmluvy ke druhému dílu *Berly královské*, v níž nadšeně opěvuje český jazyk a dává najevo úzké sepětí a návaznost na starší české spisovatele a tradice. Ačkoliv sám katolík, neváhá se odvolat na předbělohorského nekatolíka Adama Veleslavína a jeho

⁴ KOPECKÝ, M.: *Starí slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970. s. 54-55.

⁵ KOPECKÝ, M.: *Starí slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970. s. 55-56.

⁶ Tamtéž, s. 57-58.

čtyřjazyčný slovník *Silva quadrilinguis* či na jazykovou učebnici Jana Amose Komenského *Janua linguarum reserata*.

Berla královská se v pobělohorské literatuře jeví jako spis velmi výjimečný, po stránce lexikální dokonale propracovaný, tudíž pro další lingvistické zkoumání obzvláště zajímavý. Jak sám autor knihy *Staří slezští kazatelé* Milan Kopecký píše „Spis se později podle mého soudu stal studnicí, odkud čerpali někteří novodobí čeští spisovatelé, mezi nimi i určití spisovatelé moderní jako Vladislav Vančura, Jaroslav Durych a Vladimír Holan.“⁷

Co se týče problematiky sociální, v té je Nitsch méně významný než v rovině umělecké. Najdeme u něho sice kritiku různých profesí, vlastností jako je pýcha, samolibost či povýšenost, nicméně kritiku samotného urozeného stavu v pravém slova smyslu vynechává. S oblibou sice líčí hrůzy válek a epidemií, vidí v nich však úměrný trest za lidskou hříšnost. V některých pasážích *Berly královské* se dokonce staví na stranu panstva, když obviňuje sedláky z okrádání svých pánů. Pakliže se Nitsch opravdu dopustí kritiky vyšších stavů, pak jen v oblasti náboženské (například náboženská lhostejnost městských paniček).⁸

Autor ve svých kázáních často odkazuje na starší teology a homiletiky, čerpá především z bible, ale také z literatury beletristické. Nitschovu sečtělou a uvědomělost dokazují citace z české literatury, například z Hájkovy kroniky, ze spisů Veleslavínových, zasvěceně a zaujatě píše také o Komenského *Bráně jazyků*. Z antických autorů cituje nejčastěji Plutarcha, Tacita, Ovidia, Cicerona a Seneku.

Daniel Nitsch je spisovatelem typicky barokním, a ač může být dnešním čtenářům velmi vzdálený, faktem zůstává, že díky své umělecké hodnotě si jeho tvorba zaslouží místo na vrcholu české literatury pobělohorské doby.

⁷ KOPECKÝ, M.: *Staří slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970. s. 58.

⁸ KOPECKÝ, M.: *Staří slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970. s. 59-60.

2. Charakteristika barokního období

Kázání Daniela Nitsche ze souboru *Berla královská* (1709) spadají podle periodizace literárního vědce Václava Černého do takzvané třetí barokní generace. V následující části toto období stručně popíši, vycházím při tom z knihy zmíněného V. Černého *Až do předsíně nebes*⁹.

Generace třetí barokní generace je zde charakterizována jako období autorů narozených v 50. a 60. letech 17. století, jejichž produkce odpovídá letům 1680-1710. Jedná se o období ukončených politických sporů, nastolení vlády katolicismu a prosazování jezuitského řádu. Václav Černý si klade otázku, zda je toto „pokolení rezigované, hluché a netvůrčí.“¹⁰ Dochází ovšem k názoru, že ačkoliv se skutečně jedná o období nepříliš inovátorské a experimentální, udržuje tradici předešlé generace i její žánry. Jedná se tedy spíše o pokračovatele a udržovatele předchozích tendencí: „Zchudlá, ač svoji chudobu důstojně a pracovitě nesoucí dcera generace jezuitské. Chybí jí vášnivý vzpurný étos matčin, je ideově odmocněna. Přitom je své předchůdkyni napodiv věrná, inspiruje se týmiž popudy, neopouští žádný, pěstuje tytéž žánry a tvary, ale právě jen tytéž, bez nápadnější originální invence nových podstatných rysů a tvarů, běží jen o explitaci zárodků již daných.“¹¹ K největšímu rozvoji dochází v oblasti kazatelství.

Typickými zástupci této etapy jsou kupříkladu historiografové Jan František Beckovský, Jan Florián Hammerschmied a Kašpar Vusín, autoři duchovní lyriky a kancionálů Karel Holan Rovenský či Jan Josef Božan. Právě skrze duchovní písně a homiletiku se tvorba jezuitů zaměřuje na lid a jeho výchovu. „Že estetické cítění širokých lidových vrstev je v té chvíli vychováváno hlavně duchovní písní a kázáním, leží nabíledni a na důkaz nečeká; obojí je v rukou národního katolického duchovenstva, v obojím se autorsky uplatňuje v podstatě toto duchovenstvo jediné, v obojím ohledu je právě tato doba chvílí produkce, případně ediční reprodukce nadmíru živé.“¹² Důkazem této na širokou veřejnost zaměřené výchovné tendence je básnická tvorba Lukáše Volného.

⁹ ČERNÝ, V.: *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Praha: Mladá fronta, 1996. s. 305-317.

¹⁰ Tamtéž, s. 305.

¹¹ Tamtéž, s. 305.

¹² Tamtéž, s. 309.

Jak bylo již zmíněno, nejzásadnějším a nejpěstovanějším žánrem třetí barokní generace byla homiletika, a to jak v poměru kvantitativním, tak kvalitativním. Její tvůrci byli vynikajícími rétory, jazykovými znalci a osobitými pokračovateli předcházejících etap, příznačný pro ně byl především žánr slova mluveného zaměřený na lid. Ze zástupců za všechny jmenujeme Karla Račina, Jana Barnera, Valentina Bernarda Jestřábského, Daniela Nitsche či Bohumíra Hynka Josefa Bílovskeho. Svými díly patří každý ze jmenovaných bezesporu k vrcholu barokního kazatelství, nezapsali se však v takové míře do obecného povědomí jen proto, že tento žánr nezaložili.

K předním mecenášům a příslušníkům této generace patří Franz Anton Gratz von Sporck, tvůrce monumentálního Kuksu a mnoha rozsáhlých kulturních podniků. Dochází k výraznému rozvoji umění neliterárního, především hudby, malířství (Jan Kupecký, Petr Brandl), sochařství (Jan Brokoff starší, Matěj Václav Jäckel) a architektury (Kryštof Dienzenhofer, Giovanni Santini). „Naše třetí barokní generace není tedy v celkovém uměleckém ohledu chudší než druhá, ale vůdčí úloha přešla na umělecké oblasti neslovesné; českému člověku nabízí se tedy neztenčené a stejně hodnotné množství uměleckých prožitků, ale převahou je to prožitek němý.“¹³

¹³ ČERNÝ, V.: *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Praha: Mladá fronta, 1996. s. 317.

3. Kazatelství v českém baroku

O kazatelství doby barokní podává základní přehled dílo Miloše Sládka *Svět je podvodný verbíř*¹⁴. V úvodu své knihy předznamenává, že literární tvorba tohoto časového období se později narozeným autorům musela zdát úpadková a netolerantní. Důvodem byla především stagnace ve vývoji, chybějící posun kupředu, k novým žánrům a dalšímu rozvoji tvorby. „Také pro katolíky byla barokní literatura při zpětném pohledu z přelomu 20. a 30. let 20. století synonymem úpadku a nevkusu; na rozdíl od evangelíků obvykle barokním literárním dílům nevytýkali obsah, ale formu, především přebujelou obraznost a jazykovou i celkovou výrazovou hrubost, která nebyla v souladu s klasicistickým dědictvím novodobé náboženské kultury.“¹⁵

Na úvod je třeba zmínit, že problematika české tvorby ve 2. polovině 17. a v 18. století spočívá především v jejím relativně nevelkém obsahu, v úzkém žánrovém rozvrstvení a také v důvodech politických a ekonomických. Cenzura a nízký počet tiskáren měly na českou produkci nemalý vliv. Přesto však zájem o psané slovo nevyrazil. „O stále vzrůstající oblibě knih a duchovního čtení na venkově svědčí mimo jiné tisíce dodnes zachovaných spisů modlitebních knih. ... Součástí dlouhých večerů se i ve venkovském prostředí začínala stávat vedle vyprávění hlasitá četba z modlitebních knih, knížek lidového čtení nebo postil (sbírek kázání).“¹⁶ Hlavním důsledkem vlivu nedělních a svátečních kázání bylo působení na široké vrstvy obyvatelstva, především na prostší lid. Skrze obraznost a mnohdy komplikované myšlenkové postupy pronikaly prvky tradičně pojaté křesťanské symboliky, morálních zásad a hodnot do obecného povědomí.

Miloš Sládek zodpovídá zásadní otázku, proč lidé v dnešní době automaticky neřadí mezi prózu také žánr kázání¹⁷. Důležitá je v tomto ohledu skutečnost, že kazatelé minulých století mnohdy nedbali primárně na stránku estetickou, nýbrž se soustředili především na prvoplánové výklady *Písma svatého* a jeho obsahovou složku. Na druhou stranu patřila kázání středověká a raně novověká mezi zásadní slovesná díla s rozsáhlým vlivem. Byla dostupná všem vrstvám obyvatelstva, které se během jejich výkladu seznamovaly s důležitými poučeními, základními křesťanskými pravdami a

¹⁴ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005, 525 s.

¹⁵ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005, s. 9.

¹⁶ Tamtéž, s.11.

¹⁷ Definice a výklad kázání jako žánru viz oddíl 3.1.

aktuálními problémy. Kazatelovo umění tedy spočívalo ve schopnosti svůj výklad co nejpoučněji a nejpůsobivěji podat. „Neméně významnou funkcí duchovní řeči bylo přesvědčit posluchače o správnosti (nebo naopak scestnosti) nejrůznějších výroků, názorů a myšlenek. Základem řečnickovy argumentace byly vhodně zvolené citáty z Písma, církevních Otců a dalších autorit včetně antických autorů ...“¹⁸ Za prostředek argumentace byla také pokládána tzv. *exempla* (krátké příběhy z antické, středověké i raně novověké literární tradice, pomocí nichž zároveň řečník objasňoval posluchačům nějakou abstraktní, obtížně pochopitelnou tezi¹⁹).

Na uměleckou podobu kázání měla vliv klasická antická teorie (především její čelní představitel Marcus Tullius Cicero), ale také rétorika italská a francouzská, která kazatelství obohatila o nemalý počet figur a obrazných pojmenování.

Kázání ovšem neměla pouze funkci poučovací, přesvědčovací a uměleckou. K delšímu udržení vnímatelovy pozornosti se texty zpestřovaly všelijakými jazykovými hříčkami, zábavnými vložkami, veršovánkami či zesměšňováním hříchů. Jednotlivé typy kázání se liší právě důrazem na konkrétní funkci. Jiný charakter měla kázání sváteční, nedělní, příležitostná či pohřební.

„Příprava kázání bývala náročná a dlouhodobá. Každé kázání vznikalo minimálně několik dní, myšlenky a nápady zřejmě v řadě případů dozrávaly celá léta.“²⁰ Není proto divu, že raně novověká rétorika se řídila jednotlivými fázemi vzniku promluvy stejně jako rétorika antická. První fáze se nazývá *inventio* – během té si řečník ujasňoval a nalézal vhodnou látku pro zamýšlené kázání tak, aby byla v souladu s řečnickovým záměrem. Prvotně se samozřejmě jednalo o citáty ze Starého či Nového zákona, doplněné například o úryvky z děl církevních Otců nebo o výběry momentů z legend a životů svatých. *Inventio* však nebylo striktně omezeno jen na literární podobu. Mohlo ho dotvářet také umění výtvarné. *Dispositio*, čili druhá fáze přípravy, se zaměřovalo na rozvržení řeči, její uspořádání a seskupení myšlenek. Jejími principy byla tři základní schémata, tvořící osnovu duchovní promluvy: 1. *exordium* (úvod) obsahující tzv. *propositio* (oznámení tématu); 2. *stať* složená z *narratia* (výkladu), *confirmatia* (důkazu) a *refutatia* (vyvracení námitek); 3. *peroratio* (závěr). Třetí fáze, *elocutio*,

¹⁸ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005. s. 13.

¹⁹ Tamtéž, s. 13.

²⁰ Tamtéž, s. 15.

zahrnovala celkový řečnický výraz a přednes, jenž měl být dostatečně zřetelný a poutavý, doplněný navíc o nejrůznější básnické figury. Kázání byla přednášena z paměti, pro jejich autory to byla záležitost celkem mechanická.

Miloš Sládek dále uvádí, že není přesně definovatelný počet kázání připravený jedním duchovním za rok. Tyto počty kolísají v závislosti na kulturních a politických podmínkách – v Čechách byla například situace složitější díky nedostatku kněží v pobělohorském období. Také díky tomu nebyla možná užší specializace kazatelů pouze na kázání nedělní či sváteční. K výjimce docházelo pouze v klášteřích, kde byl dostatek schopných řečníků, kteří mohli tradiční formu kazatelství rozšířit ještě o tzv. kázání nedělní popolední, specializovaná především na homilie (krátká kázání s výkladem evangelia²¹).

Také podoba kazatelen naznačuje, jako by se řečník ocital mezi nebem a zemí. Vyobrazení evangelistů jako symbolů *Nového zákona* a svatých Otců jako zástupců církevní tradice dodává celému prostoru kazatelny jakousi posvátnost. Opomíjen samozřejmě nezůstává ani motiv Ježíše Krista jakožto předchůdce kazatelství a symbol holubice, upomínající na Kristův křest a seslání Ducha svatého.

S nadsázkou by se dalo říci, že duchovní promluvy představovaly něco jako divadlo jednoho herce a že posluchači vlastně chodili na kázání jako do divadla. Často se také stávalo, že přítomnost hojného počtu posluchačů spočívala v kazatelových vyostřených názorech a reakcích na aktuální společenské dění, nikoliv v jeho řečnických dovednostech. Pravděpodobně to je důvod, proč byla klasická nedělní či sváteční kázání přijímána s menším nadšením.

Žánr kázání dostával také podobu písemnou. Nedělní texty vycházely ve sbírkách (postilách), sváteční texty byly vydávány jak ve sbírkách, tak v jednotlivých menších svazcích samostatně. Dodnes se však zachovala slabá desetitisícina všech kázání v průběhu posledních tří století. To se ovšem týká jen kázání tištěných (rukopisné doklady jsou ještě vzácnější). U těch navíc dochází ke spekulacím, zda nedocházelo ještě během tisku k úpravám, ať už z důvodu cenzury či zvýšení umělecké kvality. Obecně se předpokládá, že vydané texty patří k nejhodnotnější homiletické produkci

²¹ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005. s. 18.

barokního období, neklade se však důraz na to, že kázání reprodukováná ústně byla značně přesnější, měla větší a především přímý kontakt s posluchačem.

Četba postil byla chápána jako četba lidová a primárně jako záležitost mužská (proti tomu za ženskou četbu byly považovány modlitební knihy). Častokrát se k nim uchýlovali také kněží a kazatelé, kteří si vybírali některé části již vydaných kázání a dotvářeli tak texty vlastní.

Užitečnými pomůckami byly kazatelům při jejich promluvě tzv. kazatelské ukazatele. Jednalo se v podstatě o rukopisné rejstříky či lístkové kartotéky, do kterých si řečník zapisoval nejrůznější podněty a stručná hesla k zapamatování. V průběhu 17. a 18. století se ve velké míře využívaly také tištěné slovníky, teologické příručky a encyklopedie. Díky tomu hrozilo nebezpečí, že budou kázání značně zmechanizována a že se kazatel bude omezovat pouze na spojování převzatých citací. Proto je v 17. a 18. století čím dál tím více ceněna řečníkova originalita a tvůrčí práce.

3.1. Kázání jako literární žánr

*Encyklopedie literárních žánrů*²² podává stručnou charakteristiku a definici žánru kázání a zařazuje jej do evropského literárního kontextu. Samotný název pochází ze staroslověnského slovesa *kazati* (kázati, napomínati) a staročeského podstatného jména *kázanie* (řeč, oslava, chvála, příkázání, rozkázání). Mnohdy bývá užíván výraz *homilie* (ve smyslu důvěrný domácí styk, přátelský rozhovor žáka s učitelem – především v díle Homéra, Sofokla, Xenofonta), z něhož se dále vyvinulo latinské *homilia* (společenské obcování, kázání). Od dob svatého Augustina se však tohoto výrazu užívá jen pro označení výkladu nedělního čtení z *Písma svatého*. Nauka o kazatelství je od konce 17. století nazývána homiletikou. Kázání definujeme jako „duchovní řeč, která si klade za cíl působit na morálku, náboženské vědomí a vzdělání určitého okruhu posluchačů. (1) V širším křesťanském pojetí je kázání jednou z podstatných součástí bohoslužby, je to veřejné zvěstování a výklad božího slova. (2) V užším vymezení duchovní řeč, která

²² MOCNÁ, D. – PETERKA, J. a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. 701 s.

nejen vykládá, ale i mnohostranně rozvíjí slova Písma, přičemž užívá samostatnou logickou konstrukci.²³

Z formálního a kompozičního hlediska mají křesťanská kázání společný jen vstupní citát z Písma a oslovení čtenářů/posluchačů. Jedná se spíše o žánr tradovaný ústně než o útvar zapisovaný a tištěný. Jde především o dílo autorské, tudíž nelze vyloučit, že se autor kromě vlastních, originálních myšlenek nechá inspirovat také ostatními texty. „Primárním cílem kazatele není dosažení estetického účinku, daleko důležitější je pro autora působnost textu na svědomí posluchačů, jejich poučení, vzdělání a mnohdy i pobavení. Těmto cílům se podřizuje obsah i forma kázání.“²⁴ Encyklopedie rozděluje typy kázání podle obsahu (dogmatická, mravoučná, chvalořeči o svatých, biblická, historická a liturgická), podle účelu (naučná čili didaktická, paraenetická = působící na city a vůli), podle spjatosti s Písmem (homiletické či tematické), podle příčiny (kázání tradicí ustálená – nedělní, sváteční, adventní, postní, ... a příležitostná – pohřební, svatební, ...).

3.2. České pobělohorské kazatelství

České pobělohorské kazatelství můžeme provizorně rozdělit do tří hlavních období. Jedná se o časové úseky v rozmezí let:

1. etapa 20. – 80. léta 17. století
2. etapa 90. léta 17. století – 20. léta 18. století
3. etapa 20. – 60. léta 18. století

První etapa pobělohorského vývoje je nejméně zmapovaná, kdy homiletika ještě nebyla vůdčím prozaickým žánrem. Nedostatek jazykově vzdělaných českých kazatelů a jejich schopností pro kvalitní kázání byly zásadním problémem. Také v produkci česky vydávaných sbírek se v tomto období neudálo nic zásadního. O to více se vedly spory a debaty o správné podobě kázání. Docházelo ke střetu dvou základních přístupů, stejně jako v celé Evropě, to znamená ke střetu přístupu humanistického a

²³ MOCNÁ, D. – PETERKA, J. a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. s. 295.

²⁴ MOCNÁ, D. – PETERKA, J. a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. s. 296.

konceptuálního (základní rozdíl těchto dvou tendencí spočívá v postoji k antickému umění – princip humanistický se přiklání ke starší kazatelské tradici a k antickým vzorům, jeho podstata spočívá v uměřenosti, srozumitelnosti a vzdělávání v základních otázkách křesťanství; princip konceptuální, označovaný jako umění ostrovtipu či umění manýristické, vycházející primárně z milostné lyriky 14. a 15. století, kladl důraz především na nedostatečnost antických vzorů a složitost formy²⁵). Touto problematikou se zabýval například Bohuslav Balbín, který ve svém díle oba dva směry objasnil. Hlavní důraz kladl na překvapivost nápadu pro čtenáře, ale zároveň prosazoval dodržování řečnických pravidel a ostatních kazatelských ctností.

Druhé pobělohorské období znamenalo přelom v barokní homiletice. Vznikají sbírky kázání inspirované humanistickým pojetím (například Šteyerova *Postila katolická*), ale také jednotlivá kázání pod vlivem principu konceptuálního (například Nitschova *Berla královská*). Kazatelství se dostává do popředí lidového zájmu a směřuje na vrchol prozaické tvorby. Díky novým postupům, které s sebou přinášelo konceptuální pojetí, došlo k výraznému žánrovému zúžení české barokní prózy právě na žánr kázání. První text s výrazně konceptuálními rysy přinesl do českého kazatelství Bohumír Hynek Josef Bílovský.²⁶

Ve třetí a poslední etapě dosahuje kazatelství v českém prostředí svého vrcholu. Dochází k výraznému rozšíření počtu vydaných svátečních a příležitostných kázání. Mistrem názorného výkladu promluv a jejich evokací byl kazatel Ondřej František de Waldt, pokračovala také tradice slovních hříček, přísloví a humorných obrátů. Objevují se dokonce kázání založená na paradoxech. 70. léta 18. století s sebou přinesla definitivní zánik konceptuálního pojetí, které se do evropského kazatelství již nikdy nevrátilo.²⁷

²⁵ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005. s. 27.

²⁶ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005. s. 34-35.

²⁷ SLÁDEK, M. (ed.): *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005. s. 37-41.

4. Fonologická kodifikace humanistické češtiny

Hodnocení soudobých gramatik

Daniel Nitsch ve svém díle navazuje na tradici humanistické češtiny, proto se v této části budeme zabývat její kodifikací a ustálením ve spisovném jazyce. Množství fonologických jevů bylo uzákoněno spolu s jevy pravopisnými, ty však nejsou součástí naší práce, tudíž na ně nebude brán větší zřetel.

Jaroslav Porák se ve své práci *Humanistická čeština*²⁸ podrobně zabývá analýzou změn, které nejvýrazněji odlišovaly spisovný psaný úzus od nářečí, a poukazuje na míru jejich pronikání do úzu tiskařského a písařského. Z dnešního hlediska patří tyto jevy k zásadním nositelům rozdílů mezi spisovnou a obecnou češtinou.

Následující kapitoly se proto na tyto změny zaměří. Jedná se o protetické *v-*, změnu počátečního *ú-* > *ou-*, diftongizaci *y* > *ej* a úžení *é* > *í*.

4.1. Protetické *v-* a počáteční *o-*²⁹

Ve staré češtině mělo počáteční *o-* sklon k přijímání protetických a hiátových hlásek. Jedná se především o protetické *v-* a *h-*, jejichž existence je doložena již ve 14. století. Zatímco výskyt protetického *v-* je značně rozsáhlý, je doložen v celých Čechách, v západní části Moravy a zasahuje až do východomoravské nářeční skupiny, protetické *h-* bylo omezeno jen na některé okrajové oblasti Čech a východní část středomoravských nářečí. Spisovný úzus 16. století tedy tento jev nepřijal, a tak zůstal jen záležitostí lokálního charakteru.

Protetické *v-* do spisovného jazyka neproniklo úplně, avšak právě charakteristika vycházející z výskytu protetického *v-* může poskytnout jasnější představu o soudobém jazyce, o vývoji spisovné normy a stylové diferenciaci spisovného jazyka.

Co se týče frekventovanosti tohoto jevu v psaných projevech, vychází se často z podkladů Gebauerových, z nichž vyplývá, že se protetické *v-* šířilo nejvíce v 15. století a ustupovalo ve 2. polovině 16. století.

²⁸ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 107-157.

²⁹ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 120-133.

Zvláštní skupinu slov začínající na *o-/vo-* tvoří vlastní jména. Tam, kde se v nářečí užívá protetické *v-*, vyskytuje se též u křestních jmen zdomácnělých (*Oldřich, Ondřej*). Vstupují tedy do spisovného úzu na základě své nářeční podoby. Jména méně zdomácnělá či šlechtická (*Ota, Otýlie*) si častěji ponechávají podobu s *o-*; šlechtické přídomky a příjmení však opět mohou mít dvojí podobu podle zařazení k nářečí (*Vonšovský, Votický* x *Oderský, Ořechovský*). Příjmení s protetickým *v-* se ve spisovném jazyce drží dodnes (*Voldřich, Vopička*). Pro místní jména je ve spisovném úzu také obvyklé užívání dvojí podoby (*Vorlice, Votava* x *Odra, Ostrava*), ta ovšem koncem 16. století ustupuje podobě spisovné.³⁰

Po neúspěšných pokusech zavést protetické *v-* do spisovného jazyka se vcelku udrželo stylistické rozlišování obojí podoby. Množství tisků populárně-naučných, zábavných a v denním životě běžných preferovalo *v-*, kdežto texty obsahu náboženského, filozofického či vzdělavatelného (kroniky apod.) mají většinou *o-* a s protetickým *v-* se setkáváme jen ojediněle.

Úzus doby kralické setřel toto dvojí rozlišování zavedením jednotného užívání počátečního *o-*. Důvodem bylo především zaměření kralické tiskárny na tisk náboženské literatury, která, jak vyplývá z předešlých řádků, preferovala psaní počátečního *o-*, tudíž příliš nevybočovala ze soudobého úzu. Jediným rozdílem bylo užívání *o-* ve výrazech běžného života, což se lišilo například od úzu Veleslavínského. Tato tendence se dá chápat také jako snaha po intelektualizaci soudobého jazyka, jeho povznesení k „vyššímu“ stylu. Veleslavínský úzus bez proteze výrazů denního života měl značný vliv na další, zejména pražské tiskaře od konce 16. století.

Vývoj spisovného jazyka v období pobělohorském byl přerušen a objevují se opět obě podoby, jak v tisku, tak v jazykové teorii. Do „vyššího“ stylu náboženských textů pronikají výrazy s počátečním protetickým *v-*, a to nejen u slov z každodenního života. Kralický úzus přechází i do textů jiných stylových vrstev, dochází tedy k jeho rozrušování.³¹

Protetické *v-* se původně nevyskytuje u slov cizích, některých výrazů knižních a biblických, tedy u slov, která nepatřila k běžné slovní zásobě nářečí. Projevuje se zde

³⁰ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 121.

³¹ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 121-129.

však tendence uplatnit protezi i u těchto slov, čímž dochází k jakémusi vývoji mluvené podoby spisovného jazyka, který ve své psané podobě nabíral příliš knižního charakteru.

Podívejme se nyní, jaké stanovisko k výskytu protetického *v-* zaujímali někteří soudobí gramatikové.³² Například náměšťská *Gramatyka česká v dvoji stránce, Orthographia předkem, Etymologia potom* autorů Beneše Optáta, Petra Gzella a Václava Philomatesa z roku 1533 se k otázce protetického *v-* vůbec nevyjadřuje a v jejích textech převažuje počáteční *o-*. Naopak v mluvnici Matouše Benešovského z roku 1577 - *Grammatica Bohemica – Grammatyka česká milovníkům téhož jazyku velmi užitečná* - je proteze častější. Nejvíce se problematikou protetického *v-* jako součásti spisovného jazyka zabýval Jan Blahoslav ve své latinsky psané *Grammaticae české* (1571). V zájmu přesnosti se snažil odstraňovat případy homonymie, proto připouštěl i některé podoby s protetickým *v-*. Užívání tohoto jevu v hiátu mezi dvěma vokály připouští také Vavřinec B. Nudožerský ve své latinské mluvnici *Grammaticae Bohemicae libri II* (1603). Proti tomu latinsko-česká gramatika Jiřího Konstance *Lima linguae Bohemicae neb Spis o poopravení a naostření řeči české, to jest Brus jazyka českého* (1667) se proti výskytu protetického *v-* staví negativně. Stejně stanovisko zaujímá též Matěj Václav Šteyer ve své mluvnické příručce *Výborně dobrý způsob, jak se má po česku psáti neb tisknouti* (1668). Není ovšem výjimkou, že i u těchto dvou odpůrců protetického *v-* se ve slovech běžného života v jistých případech vyskytují. Václav Jan Rosa se ve své latinské mluvnici *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae ...* z roku 1672 stejně jako Nudožerský k protetickému *v-* přiklání, zvláště v případech k dodržení metra v poezii.

4.2. Diftongizace *ú-* > *ou-*; počáteční *ú-/u-*³³

V tiscích začalo převažovat psaní *au* místo staršího *ú* od konce 20. let 16. století a od poloviny 16. století se *ú* stalo ojedinělým jevem. Po předponě na začátku slova (*neúplný, neúroda*) nebo ve spřežkách (*zúplna*) se psaní *au* ustalovalo pomaleji, šlo především o odlišnosti v rámci jednotlivých tisků a rukopisů. Diftong se důsledně tiskne

³² PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 131-133.

³³ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 107-119.

jako **au-**, doklady psaní **ou-** jsou jen sporadické a obvykle se jedná o záležitost rukopisnou (při transkripci starších textů se však řídíme zásadami Josefa Vintra, tudíž se tištěné **au** přepisuje jako **ou**).

Podoby s **ou** ve všech pozicích ve slově byly stylisticky příznakové. V psaném spisovném úzu od 30. let 16. století se tato varianta pokládala za neologismus. Ve 2. polovině století však verze s **ou** převládla a příznakovými se staly naopak podoby s **v-** (touto literou se zpravidla označovala samohláska **u-** na začátku slova). Největší měrou se o rozlišení dvojí podoby těchto jevů zasloužila *Bible kralická*, která měla v řadě kodifikačních otázek vůdčí roli. Do jejích textů náboženského charakteru pronikalo počáteční **ou-** pomaleji.

Postoje soudobých gramatiků můžeme vyčíst jen z jejich vlastního jazykového úzu, poněvadž se jinak k psaní **au-/v-** na začátku slova nevyjadřují.³⁴ V náměšťské gramatice převažují podoby s **v-**, ale vyskytuje se též **au-**. U Jana Blahoslava je podoba s **au-** celkem běžnou záležitostí. Nudožerský se ve svém úvodu k překladu žalmů zabývá metrickým systémem a uvádí rozdíly mezi výslovností a psaním **ú-/ou-**. Konstanc upřednostňuje verze s krátkým **u** psaným jako **v-**. Matěj Václav Šteyer se vyslovil proti úzu *Bible kralické*, dává přednost psaní podle soudobého mluveného úzu. Rosova *Čechořečnost* svědčí o převládání podoby s **au-** v 17. století. Postupem času, v době obrozenecké, se začínají rozdíly ještě více stírat a běžné je užívání obojí podoby.

Další otázkou je rozkolísání kvantity počátečního **u-** (*umluva – úmluva, usta – ústa*). Neurčitost kvantity **u-/ú-** platí povětšinou pro slova knižní, je typická pro spisovný jazyk, abstrakta a biblismy či některá slova nová, u nichž kolísá délka z důvodů lokálních či individuálních odlišností autorových.

4.3. Diftongizace **y > ej**³⁵

První příklady diftongizace **y > ej** zaznamenáváme ve 14. století, ve století 15. je dokladů poměrně málo a hojnější jsou opět až v 16. století. V tiskařské praxi se **ej** objevuje jen zřídka, začíná se objevovat až ve 20. letech 16. století nejdříve v kmeni

³⁴ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 115-119.

³⁵ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 134-144.

slov a v předponě *vý-*, o něco později pak v koncovkách adjektiv. Nejrychleji dochází k šíření u tiskařů pražských, ale také u nich se, zejména v oblasti náboženské a filozofické literatury, výskyt diftongu dosti omezil.

Velmi časté podoby s *ej* nacházíme v tiscích lékařských, početních učebnicích, praktických příručkách a v zábavné literatuře různých typů (v knížkách lidového čtení, hrách z venkovského prostředí aj.).³⁶

U změny *y* > *ej* je patrná snaha o proniknutí do spisovného úzu jazyka. Ve srovnání například s protetickým *v-* či úžením *é* > *í* dochází k diftongizace hojněji a do jisté míry ovlivňuje také úzus kralický, ačkoliv ten preferuje podobu s *y*. Naproti tomu v rukopisech, zápiscích a osobní korespondenci je užití *ej* četné a čím je psaný projev bližší mluvenému jazyku, tím je *ej* častější také v koncovkách. Doklady o výskytu *ej* v moravských městských knihách je ovšem projevem průniku tohoto jevu do úředního stylu spisovného jazyka.

Vlastní jména většinou ponechávala podobu, ve které se vžila ve svém přirozeném prostředí (*Brandejs, Tejn*). Taktéž u některých apelativ přejatých z němčiny je běžné užívání *ej* (*hampejz*). Podoby s *y* jsou pokládány za hyperkorektní.³⁷

Diftongizace původního měkkého *í* po souhláskách *c, z, s* je doložena řídce, častá je však u výrazů *cejtiti, zejskati*. Od počátku 16. století jsou doloženy také varianty slov *pozitří, zítřejší* s diftongem *ej*. Ty jsou vnímány jako běžné, kdežto podoba s *y* jako silně korektní.

Diftongizace v koncovkách tvrdých adjektiv byla omezena především na běžně mluvený jazyk a nářečí. Do psaných projevů pronikala pouze v případech, kdy se psaný jazyk úzce blížil jazyku mluvenému. Psaní *-ej* v koncovkách do konce 16. století ustupovalo, což je důsledkem vlivu úzu *Bible kralické*.

Postoje soudobých gramatiků se liší v pohledu na užívání *ej* v kmeni a v koncovkách adjektiv. V případě gramatiky náměšťské a Blahoslavovy je hlavní jejich úzus – obě mají ve svých textech podoby s *-ej-* v kmeni u některých typů slov (*mejliti se, strejc, vejklad, vejš*) a v koncovkách dodržují obě podobu s *-y*. Podobnou tendenci

³⁶ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 138.

³⁷ Tamtéž, s. 141.

pozorujeme též u mluvnice Matouše Benešovského – v koncovkách tvrdých adjektiv a zájmen užívá podoby s *-ý-*, kdežto v kmeni některých slov se vyskytne *-ej-*. Nudožerský poukazuje na některé rozdíly výslovnosti a dosvědčuje, že psané *y* se v Čechách vyslovovalo, a tedy i četlo jako *ej*.

Postupem času, v průběhu 17. století, se variantní podoba s *ej* prosazovala také ve spisovné psané formě a v tisku. Zcela jasně tuto tendenci prosazoval Šteyer ve svém *Žáčkovi*³⁸, kde tvrdil, že se písmo nemá protivit řeči a mělo by být v souladu s výslovností. Preferuje *-ej-* v kmeni a *-ý* v koncovkách. U Konstace se na stejné úrovni objevuje jak podoba s *ej*, tak s *y*, klade obojí koncovky v paradigmatech adjektiv i přivlastňovacích zájmen vedle sebe. Obojí podobu důsledně uvádí Rosova mluvnice, koncovky s *-ý* však staví na první místo.

Diftongizace *y > ej* souvisí systémově a velice úzce s diftongizací *ú > ou*, avšak narozdíl od kodifikace *ou* do spisovné češtiny *ej* do ní neproniklo. Souvisí to především s tím, že bylo nutno odlišit nové, monoftongizací vzniklé *ú* (z diftongu *uo*) od psaného *au*, tudíž se oba jevy uzákonily jako spisovné a v tiskařském úzu si byly z jazykového hlediska rovnocenné. Naproti tomu změna *y > ej* pronikala do psaných a tištěných textů výrazně pomaleji, *y* bylo stále živé v některých formách nářečí a drželo se v jejich fonologickém systému. To bylo hlavní příčinou zastavení procesu kodifikace tohoto jevu.

4.4. Úženi *é > í*³⁹

Nejstarší zmínky o změně *é > í* se uvádějí již v Gebauerově mluvnici ze 14. století, ale stejně jako v následujícím století je její výskyt spíše ojedinělý. Zúženého *í* přibývalo teprve až v 16. století, ať už se jednalo o případ změny *é > í* či *é > ie > í*. Přesto ve většině případů po celé 16. století převyšoval počet výrazů s nezúženým *é*, zatímco *í* se vyskytovalo jen v literatuře lékařské, přírodovědné, v učebnicích a příručkách či v hrách z lidového prostředí. Ve srovnání s protetickým *v-* nebo s diftongizovaným *ej* proniká zúžené *í* do tisků zřetelně pomaleji.

³⁸ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 143.

³⁹ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 145-157.

Podobu s *í* připouští také úzus *Bible kralické* a vyskytuje se i u textů s náboženskou či filozofickou tematikou.

Zúženou podobu nepřijal spisovný úzus v koncích slov adverbii a sekundárních předložek (*podlé, také, vedlé*). Varianta s *í* však začala pronikat do výrazů deminutivních (*dvířka, kamínek, srdýčko*), které hodnotil úzus kralický negativně. Koncem 16. století začaly zúženou podobu přebírat také slova přejatá končící na *-ěř* (*halíř, kanclíř*) a ve spisovném jazyce došlo k lexikalizaci jedné či druhé podoby.

V polovině 16. století převládlo zúžené *í* ve slovesných tvarech 4. třídy s kořenem končícím na *-l-* (*chválíc*); nezúžená podoba se vyskytovala jen zřídka u přechodníků (*chváléce*).

Úžení v koncích tvrdých adjektiv (*dobryho*) a některých zájmen přivlastňovacích, tázacích a vztažných (*svýho, kterýho* apod.) se do tiskařského úzu neprosadilo. Najdeme je jen v textech blízkých projevům mluveným, ale ty jsou i tak velmi ojedinělé. Stejně tak se v tisku neprosadila koncovka *-ej* pro singulár ženského rodu. Tyto jevy se objevují až později, a to převážně v rukopisech.⁴⁰

Velmi důsledně bylo úžení provedeno v nářečích, kde převažuje podoba s *í*.

Některé výrazy jsou doloženy převážně nebo výhradně se zúženým *í* (*hlídka, kolíbka, líný, nýbrž*), naopak množství slov zastarávajících, zejména biblických, dodržuje podobu s *é* (*léceti, zténiti*), stejně jako výrazy knižního charakteru nenáležící do běžné slovní zásoby (*léčka, léno, péče*).

Průvodním jevem úžení *é > í* je také kolísání kvantity. Jedná se například o slovesa typu *péci, pléniti, nésti*, o předložky typu *podlé, vedlé* a adverbia *prvé, také*. Slovesa typu *modlévati, myslévati* jsou již od počátku 16. století doložena s podobou *í*.

Velmi hojně bylo v humanistické češtině přejímání cizích slov na *-ěř* (*handlěř, pruběř, talěř*) a jejich změny na *-íř/-ýř*. Podoby s *é/í* však kolísají v závislosti na sémantické stránce. Například výrazy vojenské zpravidla užívají podobu *í/ý* (*šermíř, špehýř x žoldněř*), slova z každodenního života také upřednostňují podobu s *-íř/-ýř* (*haviř, malíř; pranýř, šenkýř*) a stejně tak slova hanlivá (*falšíř, šejdýř*). U výrazů cizího

⁴⁰ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 150-151.

původu majících charakter literární, tedy šířících se především tiskem, převažuje varianta s *é* (*dekrét, kométa, planéta*). Některá slova přejatá a již dříve zdomácněná mohou mít podobu s *í* (*anýz, apatýka, klínat*).

Co se týče názorů dobových gramatik, náměšťská mluvnice se k této problematice opět příliš nevyjadřuje, ač v některých velmi ojedinělých výrazech zúžené *í* užívá. Ani u Jana Blahoslava nepozorujeme vyšší výskyt tohoto jevu, přestože jej neodsuzuje a připouští ho jako hovorovou variantu, popřípadě v koncokách jako jev nářeční. Ostatní mluvnice berou u některých slov zúžení *é* > *í* v úvahu, zčásti se dokonce nebrání ani úženi některých vzorů tvrdých adjektiv v koncovce. Větší pozornost tomuto jevu věnuje ve 2. polovině 17. století Konstancův *Brus jazyka českého*, který uvádí obojí podobu; variantu s *-é* v koncovce adjektiv ovšem označuje za stylově vyšší a dává jí přednost. Stejný názor na tuto problematiku zastává také Šteyer, v jehož textech převažuje podoba s *-é*. Rosova gramatika důsledně uvádí zúžené podoby v paradigmatech adjektiv vedle koncovek nezúžených. V kmeni obvykle připouští obě možnosti, ale většinou dává přednost výrazům nezúženým.⁴¹

⁴¹ PORÁK, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 155-157.

II. VÝZKUMNÁ ČÁST

HLÁSKOSLOVÍ

Hláskosloví je lingvistická disciplína zabývající se studiem a zkoumáním samohláskového a souhláskového systému jazyka.

5. Hláskoslovná analýza kázání Daniela Nitsche na třetí neděli adventní ze souboru *Berla královská* s citátem *Ego vox clamantis in deferto / Já hlas volajícího na poušti*⁴².

Předmětem zkoumání je hláskoslovný rozbor čtyř zásadních jevů, na které jsem se ve své práci zaměřila a které se pokusím v následujících kapitolách co nejpřesněji popsat.

Při uvádění dokladů z osmistránkového kázání psaného barokní češtinou a tradičním dobovým pravopisem se řídím zásadami transkripce Josefa Vintra⁴³, proto jsou uvedené příklady v souladu s jeho pravidly a poučkami.

5.1. Protetické *v-* a počáteční *o-*

Daniel Nitsch se ve svých textech opíral celkem důsledně o jazyk humanistický, a tudíž především o jazykový úzus *Bible kralické* (1613). Ta, jak bylo řečeno již v úvodní teoretické části, inklinovala především k užívání počátečního *o-* namísto protetické varianty s *v-*. Tato tendence souvisí velmi výrazně s charakterem Nitschových textů, jejichž zaměření je především náboženské. Poněvadž biblismy nepatřily prvotně mezi běžně užívané lexikální prostředky obyčejných lidí, pokládá se tento styl psaní za jakousi „vyšší“ formu jazyka.

Při sledování výskytu tohoto jevu ve zkoumaném kázání jsem po sečtení a statistickém vyčíslení podílu protetického *v-* a počátečního *o-* došla k závěru, že zastoupení protetického *v-* v textu činí pouhých 1,44 % všech případů. Zbylých 98,56 % připadá na výrazy psané na počátku slova bez proteze. Číselně se jedná o pouhé

⁴² NITSCH, D.: *Berla královská Jezu Krista. To jest slovo boží ...* Vytiskněná v Starém Městě pražském u Vojtěcha Jiřího Koniáše Léta 1709. Knihopis č. K06194. Kázání je na s. 31-39.

⁴³ VINTR, J.: *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*. Listy filologické, 121, 1998, s. 341-346.

3 případy protetického *v-* z celkově napočítaných 209 slov začínajících na *o-* či jeho protetickou podobu. Doložme si nyní tyto tři příklady konkrétně. Dva ze tří dokladů protetického *v-* se nacházejí přímo v jedné větě:

*Koně/ co má zlatem protaunutou vohlav/ a votěží;*⁴⁴ ... (strana 35, odstavec a⁴⁵ – dále už jen 35a, b atd.);

... *nic na tom nezáleží jak mnoho záhonů/ a ouvrat voře/* ... (35b).

V převážné většině případů se však setkáváme s upřednostňováním počátečního *o-*, které je zastoupené téměř u všech slovních druhů. Nejpočetnější skupinu tvoří podstatná jména, dále potom slovesa, přídavná jména, zřídka jména vlastní. Zastoupení zde mají také příslovce (*odjinud, odtud, opět,*), číslovky (*osmé*) a citoslovce vyjadřující podiv (*O slepoto!*). Velmi četný je výskyt předložek *o, od* a osobních zájmen *on, ona, oni*.

Jako dokladový materiál uvádím části textu podle rozlišení slovnědruhového.

- **Podstatná jména**

Celkem jsme napočítali **66** případů⁴⁶ užití podstatných jmen bez proteze, většinou se jedná o názvy dějů či vlastností, tedy o abstrakta (např. *obdarování, obcování, obyčej, odchování, odplata, odpověď, oslavení*). Ve zbylých případech se setkáváme se jmény běžnými či vlastními (*oblaky, obraz, obyvatel, oči, oděv, olej, oltář, oslice, otcové, otrok, ovotce; Origenes, Oziáš*). Pro lepší názornost níže uvádím v užším kontextu některé ukázky:

... *v vážnosti byli/ jako osoby duchovní/* ... (31c);

... *snadná jest na to odpověď: tázali se ho/* ... (32a);

... *ta nejpěknější mzda/ a odplata/ pravil dávno* ... (32b);

⁴⁴ Substantivum *vohlav, -i* je femininum, též *ohlavec, ohlávka* (JgS II., K-O, s. 892-893), je součást koňského postroje nasazovaná okolo hlavy (SSJČ, III., M-O, s. 517); *votěží, -í*, jinde *otěž, -i* je řemen od udidla, který jezdec drží v ruce (JgS II., K-O, s. 1015); *ouvrat, úvrat, -i/-e* je okrajová část pole, kde se obrací potah (JgS I., A-J, s. SSJČ, V., R-S, s. 454).

⁴⁵ Materiálovým zdrojem analýzy byly digitální snímky kázání, kopie ze souboru *Berla královská*. Jejich kvalita je až na několik výjimek velmi dobrá, místy se vyskytují menší chyby či vynechaná písmena, což přisuzují tiskárně i opotřebovanosti materiálu.

⁴⁶ Tento počet zahrnuje všechny tvary s počátečním *o-*, aniž bych přihlížela k vyššímu výskytu jednotlivých slov v textu. Započítány jsou tedy i dvojí či vícere podobu jednoho slova (týká se celé analýzy).

... *ta/ ač před očima lidskýma/ a světem/ ...* (34c);

.../ *krasu sobě zejskati obyčej mívají: ...* (36b);

... *nekázal Mojžíšovi/ aby sobě nějaký zlatohlavový oděv/ ...* (37a);

... *bludně mluvili Samarští Obyvatelové ...* (38b); aj.

- **Přídavná jména**

Z celkově napočítaných **17** příkladů adjektiv jsme nezaznamenali ani jednu variantu s protezí:

... *byli v Zakoně vyučenější/ a ostrovtipnější ...* (31c);

... *my ji necháváme opuštěnou ...* (32a);

... *a smolou omazané/a oblepené mezi rakosy ...* (33b);

... *tak plavec s korábem obtiženým/ ...* (34b);

... *také rychlý/ a ochotný jest ke všeliké důležitosti ...* (34c);

... *člověk není z toho opoctivený/ a chvályhodný ...* (35b); aj.

- **Zájmena**

Protetické *v-* nenalezneme ani u zájmen, která se v textu vyskytují vcelku hojně. Napočítali jsme **23** případů, a to většinou v podobě osobních zájmen (*on, ona, ono, oni, onen*), nebo ukazovacích (*onen*).

... *ona sama jest svou cenou/ ...* (32a);

Praví onen vznešený ... (34a);

... *vím/ že on jest Pánem všeliké slávy ...* (39a); aj.

- **Číslovky**

Číslovku jsme v kázání zaznamenali pouze v jediném případě. Šlo o složenou číslovku řadovou:

... v celé Kapitole dvadcaté **osmé** v Knížách ... (37a).

- **Slovesa**

Ani jeden z **35** dokladů slovesných tvarů s počátečním **o-** také nemá protetickou hlásku. V textu se vyskytují slovesa ve tvarech určitých i neurčitých:

... *pravil zase Seneka/ a odpověděl na to* ... (32b);

... *že i taky zlostní Žide obavájíce se hanby* ... (32c);

... *jako Východ Slunce celé Nebe s papršky osvětčuje* ... (34a);

... *a ctnostnými mravy ozdoben jest* ... (35c);

... *to roucho veselí svého/ v které se oblekla* ... (36 b); aj.

- **Příslovce**

Nejčastěji se setkáme se zájmennými příslovci tážícími se po místě, nebo odpovídajícími na otázku po místě (*odkud', odjinud, odtud'*) či s příslovci způsobu *obzvláště, opět, obšírně*. Kázání obsahuje celkem **12** výrazů.

Odtud' se stává/ že i taky zlostní židé ... (32c) (zde je vyjádřen vztah k původu n. příčině něčeho, SSJČ III., M-O, S. 466);

... *že jestli odjinud oni předce nějakou chválu* ... (34c);

... *opět Seneka k utvrzení pravdy* ... (35a); aj.

- **Předložky**

V textu najdeme celkem **46** předložek. Jedná se výhradně o původní předložky *o* či *od*, všechny ve tvaru s počátečním **o-**.

Ale slyšme taky něco o kráse ... (36a);

*... chtěl/ aby **od** ní jako **od** vinnýho kmene prejštila ... (38a); aj.*

5.2. Diftongizace *ú-* > *ou-*; počáteční *ú-/u-*

V této části práce se zaměříme na diftongizaci (diftong=dvojhhláska) počátečního *ú-* v *ou-* a na varianty *ú-* a *u-*. Diftongizace uprostřed slova není pokládána za příznakovou, tudíž jí nebudeme věnovat pozornost.

Při rozboru tohoto jevu jsme došli k závěru, že je důsledně dodržována diftongizace *ú-* v *ou-*. Ani v jednom případě se nesetkáme s výrazem začínajícím na dlouhé *ú-*, naopak jsme našli **8** slov s dvojhhláskou. Téměř ve všech případech se jedná o substantiva – *oučastenství*, *ouhona*, *ouroda*, *ourodnost*, *ouvrat*, *ouřad* a v jednom případě o adjektivum: *ourodná*. Z celkově napočítaných 65 slov začínajících na *u-*, u nichž můžeme předpokládat diftongizaci, se tento jev vyskytl pouze u 8 z nich. Procentuálně se tedy jedná o 12, 31 % diftongizované podoby.

*... tak od ctnosti **ouroda** chvály/ a slávy pochází ... (34a);*

*... po loukách tekoucí/ **ourodná** se činí ... (34a);*

*... nějaká **oučastenství** samýho Boha/ a Božství jeho ... (35c);*

*... v řečích jejích žádné **ouhony** ... (36c); aj.*

Co se týče varianty s krátkým *u-*, tyto doklady v textu zaznamenáme pouze **3x**. Je tomu tak proto, že jako *u* bylo v grafice užito grafému *v*, nad kterým se obvykle čárka k označení délky nedělala (*na vřwitě* – na úsvitě; *vtiřk*, *vtok* – útisk, útok):

*... vskočil do prostřed Vojska nepřátelskýho na **u**svitě tak srdnatě ... (33a);*

*...v čas rozličných protivenství/ a **u**tiskův utlačen/ ... (33b);*

*... opovážil se na něj směle **u**tok učiniti ... (33b).*

5.3. Diftongizace *y* > *ej*

Vzhledem ke skutečnosti, že Nitsch vycházel vcelku důsledně z úzu kralického, se podoba s diftongizovaným *ej* v textu příliš nevyskytuje. Naším úkolem bylo zachytit jeho výskyt v předponě, v kmeni uprostřed slova a v koncovkách.

Uprostřed slov dochází k tomuto jevu důsledně v podobách sloves *prejštiti*, *smejšleti*, *vyrejsovati*, ale i po sykavkách *zejskati*, dále u podstatného jména slovesného *rozmejšlování* a v komparativu příslovce *vejšeji*:

... *jinačejší napadlé myšlení/ a rozmejšlování/ ...* (32a);

... *studánce čisté/ a živé/ prejšťící se vodou...* (34a);

... *na stupní stál/ a vejšeji nad jiný nebyl ...* (34a);

... *ale slávu nesmrtečnou každému zejská ...* (35c); aj.

V předponě k diftongizaci dochází jen ojediněle. Typickými příklady změny *y* v *ej* jsou podstatná jména *vejrosteč*, *vejsada*, *vejtah*:

Já hlas volajícího na Poušti. Vajtah. (31a);

... *a povídá ... znamenitý Kazatel/ že vejrosteč jsa Mojžíš ...* (33c);

... *taková svá Nadání/ Obdarování/ Vejsady vyjevuje ...* (38b).

Zaznamenali jsme ovšem také případy nediftongizované podoby předpony. Zůstává zde podoba shodná s dnešní spisovnou češtinou, například *východ*, *výstraha*. Tyto případy jsou ovšem méně časté (dohledali jsme pouze 2 výrazy); v předponě tedy převažují tvary diftongizované. Z celkově napočítaných 151 výrazů, kde by k diftongizaci mohlo dojít, se tento jev uplatnil ve všech pozicích pouze **13x**, to znamená v 8,61 %.

V koncovce se s diftongem *-ej* nesetkáme ani v jediném případě. Jaroslav Porák hodnotí tento jev jako důsledek dodržování úzu kralického⁴⁷, který se u Daniela Nitsche, jak jsme si již všimli, uplatňuje celkem důsledně.

⁴⁷ Porák, J.: *Humanistická čeština*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 143.

5.4. Úženi *é* > *í*

V této části bakalářské práce se budeme zabývat úžením *é* v *í* uprostřed slova, v příponách přejatých slov a v koncovkách.

Uprostřed slova jsme dohledali pouze jeden doklad zmiňovaného jevu, a to v adaptovaném slově *klejnot, klénot* > *klínot*, přejatém ze střhn. *kleinot*:

... *nechtěl ji obohatiti zlatem/ stříbrem/ klínotmi/ s drahými prsteny ...* (37c).

V příponách přejatých slov se v jednom případě uplatnilo úženi ve slově *pancýř*: ... v *Vojsku nepřátelským přioděnýho pancýři kralovskými ...* (33b), zatímco v přejímce *žoldněř* zůstala podoba nezúžená: *Postav přede mnou Žoldněře ...* (34c).

Nejhojněji se úženi projevuje v koncovkách přídavných jmen, některých zájmen a číslovek. U maskulin a neuter si budeme všimát 2., 3., 4. a 6. pádu singuláru, u feminin 2., 3. a 6. pádu sg. V plurálu si všímáme 1. a 4. pádu.

➤ **2. sg. maskulin:** v zúžené podobě s *-í-* jsme našli **21** příkladů proti **10** příkladům s nezúženým *-é-*. Poměr zúžené k nezúžené podobě je 21:10.

Podoba zúžená:

... *od Magistratu světskýho ...* (31c);

... *po straně svatýho Jana ...* (31c);

... *od zboru kněžskýho ...* (31c);

... *od žádnýho býti nemá ...* (32b);

... *v životě svatýho Antonia ...* (32c);

... *mu není podobnýho ...* (32c);

... *z ctnostnýho člověka ...* (33c);

... *draze oděnýho/ bohatě vymundyrovanýho ...* (35a);

... *z plíšku zlatýho ...* (35b);

... *z jak drahýho koflíku ...* (35b); aj.

Podoba nezúžená:

- ... *oslice Otce svého* ... (32c);
- ... *jistěť to silného/ a zmužilého Vojáka neděla* ... (35a);
- ... *díl/ z kterého způsobení jsme* ... (35c);
- ... *postávala se po všechny dny života svého* ... (36c);
- ... *při vrchu domu svého* ... (36c);
- ... *z stolu Kralovského* ... (37a);
- ... *z červce dvakrát barveného* ... (37b);
- ... *z postávce modrého* ... (37b);
- ... *od Pána mocného* ... (39a).

➤ **2. sg. neuter:** v textu se vyskytuje **22** výrazů nezúžených oproti **9** zúženým. Poměr nezúžených k zúženým je 22:9.

Podoba nezúžená:

- ... *podle onehdejšího svatého Evangelium* (31c);
- ... *z města kralovského* ... (31c);
- ... *od ramene svého* ... (32c);
- ... *dobyl jména věčného* ... (33b);
- ... *z milostného vzezření* ... (33c);
- ... *řeku pravého utišení* ... (34a);
- ... *od čehokoliv jiného* ... (35c);
- ... *ale já jiného něco nacházím* ... (36b);
- ... *byla krásného vzezření* ... (36c);
- ... *ctnost horlivého modlení* ... (36c);

... *od nedotknulého panenství* ... (38a); aj.

Podoba zúžená:

... *do prostřed vojska nepřátelského* ... (33b);

... *z Kralovství egyptského* ... (33c);

... *z zřízení božského* ... (33c);

... *ta ctnost/ těla svého* ... (36c);

... *z hedvábí přesukovaného* ... (37b);

... *a na něm podobného díla* ... (37b);

... *od neposvrněného početí* ... (38a);

... *učiňme my taky něco podobného* ... (38c);

... *všeho zlatého štěstí* ... (38c).

➤ **2. sg. feminin:** kázání obsahuje **33** případů v nezúžené podobě, tato podoba je striktně dodržena, k dispozici není ani jeden doklad varianty zúžené (poměr 33:0).

... *kmen tyčky své* ... (34b);

... *cihla druhé cihly* ... (34b);

... *podle své podstaty* ... (34c);

... *od zroženosti své* ... (35a);

... *z te hodnosti své a důstojnosti veliké* ... (35b);

... *od nějaké příhody napadlé* ... (35c);

... *te své tak veliké lásky* ... (37c); aj.

➤ **3. sg. maskulin:** našli jsme **3** doklady v podobě zúžené a pouze **1** příklad nezúžené podoby (poměr 3:1).

Podoba zúžená:

... *slávu nesmrtedlnou každému zejská* ... (35c);

... *dobře každému sám Pán Bůh výstrahu dává ...* (38b);

... *milost každému ...*(39a).

Podoba nezúžená:

... *farao všemu lidu svému ...* (33b).

➤ **3. sg. neuter:** dativ neuter se vyskytuje v obou podobách pouze po jednom výrazu (poměr 1:1).

... *co jedno k druhému pomáhalo ...* (36b);

... *aby rozuměl všelikému vidění ...* (37a).

➤ **3. sg. feminin:** ženský rod v dativu důsledně dodržuje podobu nezúženou, v textu se vyskytli pouze **3** zástupci tohoto jevu (poměr 3:0).

... *ke všeliké důležitosti ...* (34c);

... *příčinu dáti má jediné/ a samé ctnosti ...* (38c).

➤ **4. sg. maskulin životných:** akuzativ maskulin životných (tzv. genitiv-akuzativ) podléhá úženi, doloženo je to **11** příklady z kázání (poměr 0:11).

... *za takovýho vyhlášen ...* (32c);

... *za krále lidu izrahelskýho ...* (32c);

... *mu není podobnýho ...* (32c);

... *každýho ctnostnýho člověka ...* (33b);

... *aby každýho Syna hebrejskýho ...* (33b);

... *takovýho koně chválíme ...* (35b);

... *tu samýho toho člověka chválíš ...* (35c);

... *za takovýho rozhlašuje ...* (38b); aj.

➤ **4. sg. neuter:** poměr neuter je 10:0, vyskytuje se zde jen **10** tvarů nezúžených:

... *uzřela spanilé dítě ...* (33c);

... dítě za své přijala ... (33c);

... nebo to dobré/ kteréhož velebí/ oslavuje ... (35c);

... roucho/ v které se oblekla ... (36b);

... stvoření/ na které by byl laskavý ... (37c);

... a kvítí mé ovice ctí ... (38a);

... na panenské tělo ... (38a);

... své ryzí zlato přičítala ... (38c); aj.

➤ **6. sg. maskulin:** dohledali jsme **8** výrazů zúžených a **4** výrazy nezúžené (poměr 8:4).

Podoba zúžená:

... člověka na jiným světě ... (32c);

... v starým Zákoně ... (33c);

... létala i taky na novým světě ... (34b);

... koberec/ na kterým měl ... (35a);

... v vinným kmenu ... (35b);

... a na druhým kameni ... (37b);

... v druhým kameni ... (37b);

... kostel/ v kterým viděti ... (38c).

Podoba nezúžená:

... v duchu skroušeném a pokorném ... (36c);

... v čtvrtém kameni ... (37b);

... v svém pořádku ... (37b).

➤ **6. sg. neuter:** v případě lokálu neuter jsou zastoupeny pouze **4** případy zúžené a **2** nezúžené (poměr 2:1).

Podoba zúžená:

... v vojsku nepřátelským ... (33b);

... sedlo ... na kterým měl ... (35a);

... ve všelikým literním umění ... (37a);

... v bohatství svým ... (38b).

Podoba nezúžená:

... na pravém uznání ... (32a);

... ve jménu tvém ... (38b).

➤ **6. sg. feminin:** důsledně je dodržována podoba nezúžená, a to ve **13** výrazech (poměr 13:0).

... po pravé a levé straně ... (33b);

... v ošitce spletené ... omazané ... oblepené ... (33b);

... v celé Kapitole dvadcaté osmé ... (37a);

... v dokonalosti své ... (37c);

... v moudrosti své/ ... v síle své ... (38b);

... ctnosti/ o které povídá ... (38b);

... v veliké hojnosti ... (39a).

➤ **1. pl. maskulin neživotných:** našli jsme pouze **2** tvary v podobě zúžené:

... a ty všechny drahý kameny měli býti vsazený ... (37b).

➤ **1. pl. neuter** lze doložit pouze dvěma případy s náležitou shodou se substantivem: ... mlčící nám taková svá Nadání ... (38 b), tudíž nejde o úžení.

➤ **1. pl. feminin:** v textu se vyskytuje jen podoba zúžená, a to ve **3** výrazech (poměr nezúžené ku zúžené podobě je tedy 0:3).

... a ty všechny jiný dotčený ctnosti ... (36 c);

... měly býti zdělaný sukně ... (37b).

➤ **4. pl. maskulin:** v textu se vyskytují **4** tvary zúžené proti **2** tvarům nezúženým (poměr 2:1).

Podoba zúžená:

... skutky ... za dobrý se vydávají ... (32c);

... přivázal hrozny pozlacený ... (35b);

... rozvodil oblouky stříbrný ... (35b);

... ty střevíčky/ který byla vzala ... (36b);

Podoba nezúžená:

... ty vlasy/ které byla shladila ... (36b);

... pobizela i spolu Obyvatele své ... (36b).

➤ **4. pl. neuter:** v textu nalezneme jen jeden případ varianty s *-a*, jenž je v tvarové shodě se substantivem: ... ta spinadla/ která byla na sebe přijala ... (36b).

➤ **4. pl. feminin:** zastoupeno je **10** tvarů nezúžených ku **3** tvarům zúženým (poměr 10:3).

Podoba nezúžená:

... převyšujícího všecky takové jiné šelmy ... (33b);

... nad věci tělesné ... (35c);

... když je za krásné/ a sličné slečny/ za ušlechtilé/ a milostné panenky/ za šlechetné paní/... miváme. (36a);

... rozložila ratolesti mé/ a větve mé ... (38a).

Podoba zúžená:

... obnáší na klobouku běloskvělý plumáže ... (34c);

... na nohách ostruhý stříbrný ... (35a);

... měla k tomu všemu všelijaký ozdoby ... (36b).

Podoba nezúžená se v prvním kázání vyskytuje v celých 61,67 % ze 180 možných výrazů, na podobu zúženou tedy připadá zbylých 38,33 %. Nezúžená podoba převažuje, a to především u 2. sg. neuter a feminin. Úžení se oproti tomu neuplatňuje u 1. a 4. pl. neuter, kde dochází k náležité shodě se substantivem s koncovkou -a.

6. Hláskoslovná analýza kázání Daniela Nitsche na druhou neděli po Svatém Duchu ze souboru *Berla královská* s citátem *Homo quidam fecit coenam magnam, Lucae 14/ Člověk jeden učinil večeři velikou*⁴⁸

Při rozboru druhého kázání budu postupovat obdobně jako u předcházejícího textu. Zaměřím se na tytéž hláskové jevy a doložím příklady ze sedmistránkového kázání. Opět jsem nejprve provedla transkripci podle pravidel Josefa Vintra⁴⁹, poté jsem vyhledala jevy, jež jsou předmětem mého zkoumání, a na základě získaných poznatků zde vyhodnocuji jejich výskyt.

6.1. Protetické *v-* a počáteční *o-*

Po důkladném rozboru textu jsem zjistila, že druhé Nitschovo kázání z hlediska výskytu protetického *v-* důsledně dodržuje pravidla úzu kralického. K nalezení totiž není ani jeden příklad výrazu s protezí na počátku slova. Celkový počet slov s počátečním *o-* je 155, variant bez proteze je tedy plných 100 %.

Nejhojněji se v kázání vyskytují opět podstatná jména, přídavná jména, slovesa a předložky. Zastoupení zde mají také zájmena, jedna číslovka, několik příslovcí a zvolací výrazy.

- **Podstatná jména**

Celkový počet substantiv v textu je **35**. Jak již bylo zmíněno, všechny tyto výrazy jsou neprotetického charakteru. Nejčastěji se jedná o abstrakta (*obdržení, obyčej, očekávání, ohled, okamžení, okrouhlost*) či o jména běžná, zřídka o jména vlastní (*obličej, obloha, oděv, oko, oplatka, otec, ovotce; Olympiodorus, Origenes*). Ukázky z textu:

... *i vzala z ovotce/ a jedla ...* (25a);

... *a utvrzuje to naše očekávání ...* (26a);

⁴⁸ NITSCH, D.; *Berla královská Jezu Krista. To jest slovo boží ...* Vytiskána v Starém Městě pražském u Vojtěcha Jiřího Koniáše Léta 1709. Knihopis č. K06194. Kázání je na s. 23-30.

⁴⁹ VINTR, J.: *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*. Listy filologické, 121, 1998, s. 341-346.

... *když slunce nejvyšší punctum na **Obloze Nebeský** ... (27b);*
... *bylo nějaké rozšíření **Otce věčného k Synu svému** ... (27c);*
... *ale všecken oděv až k tělu/ praví **Toskátus**. (29a);*
... *a oplatku/ jako na nějakou palastru klade ... (29b);*
... *a zlatýma svýma křídla oheň milování svého ... (29c); aj.*

- **Přídavná jména**

Také všech **26** napočítaných příkladů adjektiv se uplatňuje pouze bez proteze.

... *Od velebné Svátosti **oltářní rozsvěťme sobě tři svíce** ... (23c);*
... *utvrdil svatý **Pavel/ právo své obzvláštní** ... (24c);*
... *uvěření kvapné hadu **lživýmu/ a ošemetnému** ... (24c);*
... ***obrácená jest ona v sloup solný** ... (25c);*
... *těla živého/ a **ostaveného Pána Ježíše** ... (26c);*
... *osvěcuje nás **okrouhlé slunce toto** ... (27b); aj.*

- **Zájmena**

Protezi nezaznamenáme ani u zájmen, ačkoliv je jejich výskyt v textu celkem početný. Napočítali jsme **13** výrazů zastoupených zájmeny osobními (*on, ona, ono, oni*).

... *a prospěvuje se **ono známé** ... (24b);*
... *poněvadž **ona ze slyšení pochází**. (26a);*
... *abychom v něm přebývali/ a **on v nás** ... (28a); aj.*

- **Číslovky**

Zástupcem tohoto slovního druhu je v textu pouze jediný příklad, a to číslovka základní *oba*:

... *i otevřeny jsou oči **obou** dvou ...* (25a).

- **Slovesa**

Slovesné tvary určité i neurčité se v textu vyskytují velmi hojně (**32** příklady), protetickou variantu však u nich také nenalezneme.

... *proto že ona **obsahuje** v sobě hlavní artikul ...* (24b);

... *a když ona **odpověděla/ abychom snad nezemřeli** ...* (25a);

... *voda **obrátila se** v dobré víno ...* (25c);

... *tuž zase **opětováti můžeme** ...* (26b);

...*kde **odpočíváš o polední?** ...*(27a);

... *a **oblekl** v ní Davida ...* (28b); aj.

- **Příslovce**

Z celkového počtu **7** příslovčí se ve všech případech setkáváme s příslovci způsobu (*obzvláště, opět, opravdově, opravdu*).

... *a považme sobě/ jak **opravdově** Kristus o Velebné Svátosti ...* (24a);

... *ty jsi mne Páne **obzvláště** v Velebné Svátosti Oltářní postavil ...* (26c);

... *s ním jednoho rodu byli/ **opět: k tomu konci nás miloval** ...* (28a); aj.

- **Předložky**

Kázání obsahuje **34** předložky, přičemž se opět jedná o předložky *o, od, okolo*.

... *tu máme my býti okolo stolu Páně* ... (26a);

... *že jako bezpečni jsme o něco* ... (27a);

... *od toho slunce rozpaleného/ od toho ohništěte* ... (29c); aj.

6.2. Diftongizace *ú-* > *ou-*; počáteční *ú-/u-*

Prozkoumáním výskytu tohoto jevu v textu se opět prokázalo, že je nadmíru důsledně dodržována diftongizace *ú-* v *ou-*. Výrazy začínající na dlouhé *ú-* jsme nezaznamenali, proti tomu jsme našli 4 výrazy diftongizované – jedná se o podstatná jména *oučastenství* ve třech případech a jednou o substantivum *ouprava*. Vyjádřeno v procentech se jedná o 7,02 % z celkově napočítaných 57 slov s možnou diftongizací.

... *druhá/ a vzáctná ouprava/ nakladná Večeře* ... (24a);

... *tak že pro oučastenství těla živého* ... (26c);

... *jest nám jako rozmnožení/ oučastenství vtělení Kristovýho* ... (27c);

... *oučastenství a přijímání těla/ a krve Kristové* ... (27c).

Variantní podoba s krátkým *u-* se v kázání vyskytuje 3x:

... *tu srdce radosti/ a utěchou oplývá* ... (24a);

... *holubice nesoucí v ustech větev Olivovou* ... (26b);

... *kdož mi dá zlatá usta/ zlatý jazyk* ... (29b).

6.3. Diftongizace *y* > *ej*

V této části práce se zaměřím na změnu *y-* v *ej-*, a to jak v předponě a kmeni slova, tak v koncovkách. Jak jsme již zjistili v prvním kázání, vliv kralického úzu v Nitschově jazyce je velmi patrný, tudíž ani zde nenajdeme mnoho diftongizovaných podob.

V předponě *vy-* dochází k diftongizaci velmi ojediněle. V textu jsme zaznamenali jen dva případy – příslovce *vejslovně* a podstatné jméno *vejtah*. Proti dnešní spisovné

podobě s předponou *vy-*, která se v textu ani jednou nevyskytuje, můžeme však říci, že diftongizovaná podoba v předponě převládá.

... *Člověk jeden učinil Večeři velikou. Vejtah Kázání. (23c);*

... *a vejslovně praví Svatý Lev Papež ... (27c).*

Uprostřed slova se s diftongizací setkáme u **4** sloves *prejšiti, mejliti se, zmejliti se, omejliti se*, u substantiva *mejlka* a v komparativech příslovčí *vejšejí, nejvejš*.

... *proto že zde se prejšti pramen milosti ... (24a);*

... *jehožto žádnýho omylna mejlka mejli/ ... (24c);*

... *nižádným způsobem zmejlen/ a zaveden býti nemůže ... (24c);*

... *na obloze nebeský vystoupilo/ a vejšejí nemůže ... (27b);*

... *milování svého na nejvejš ... (29c).*

Procentuálně se v textu diftongizace uplatňuje v 15,22 % z možných 92 slov (=14 výrazů).

V koncovkách slov se diftongizované *-ej*, stejně jako v předchozím kázání, neuplatnilo ani jednou.

6.4. Úženi *é > í*

V této kapitole se zaměříme na úženi *é > í* uprostřed slova, v příponách přejatých slov a v koncovce.

Uprostřed slova jsme dohledali pouze **1** příklad se zkráceným *í > i* ve slově *vzhlidneme*:

... *když na něj vzhlidnemé/ že jest jako jiná hostie ... (25b).*

V příponě přejatých slov jsme zaznamenali také pouze **1** doklad, a to ve slově *frejír*, které podleho úženi.

... *nejaký rozpustilý bujný/ chlipný frejír/ a cizoložník mlaská ... (29c).*

Nejvíce se úžení uplatňuje v koncovkách přídavných jmen, zájmen a číslovek. U maskulin a neuter si budeme všimát 2., 3., 4. a 6. pádu singuláru, u feminin 2., 3. a 6. pádu singuláru. V plurálu si všímáme 1. a 4. pádu.

➤ **2. sg. maskulin:** v podobě zúžené jsme zaznamenali **18** výrazů, v podobě nezúžené **7**. Poměr mezi nimi je tedy 18:7.

Podoba zúžená:

... *a však není/ chleba více žádnýho* ... (24b);

... *smysly našimi/ jehožto žádnýho omylna mejlka mejli* ... (24b);

... *nafoukati dáváš od hada jedovatýho?* ... (25a);

... *od žádnýho tvorů až do skonání světa* ... (25a);

... *však častěji od druhýho světlo beřeme* ... (26a);

... *očekávání jisté života věčnýho* ... (26b);

... *do korabu Noetickýho* ... (26b);

... *zdvihá se líbezné váni Ducha Svatýho* ... (27b); aj.

Podoba nezúžená:

... *k cvičení sebe samého v svaté* ... (24b);

... *při ustavení stolu svého* ... (25b);

... *díl dědictví .../ a kalichu mého* ... (26b);

... *svlékl ze sebe Roucho .../ Majestátu svého; ...* (29a);

... *lučiště hněvu svého* ... (29a);

... *a spustiti se Boha na nás tak laskavého!* ... (29c);

... *ty Kristus Syn Boha živého* ... (30a).

➤ **2. sg. neuter:** v textu se vyskytuje **14** příkladů výrazů nezúžených a **23** zúžených. Poměr mezi podobou zúženou a nezúženou je tedy 23:14.

Podoba zúžená:

... *a článěk náboženství křesťanskýho ...* (24b);

... *z každého dřeva rajskýho ...* (25a);

... *a to z ustanovení/ a zaslíbení Kristovýho ...* (26b);

... *že jako zažívající chleba/ a jídla zdravýho ...* (26c);

... *že zdraví vinšovanýho nabude ...* (27a);

... *pověz mi do jakýho poledne ...* (27b);

... *nastávajícího nám plnýho poledne světla věčnýho ...* (27b);

... *rozžatá u toho velikýho ohniště ...* (29b); aj.

Podoba nezúžená:

... *čích nemá tu svého místa ...* (24b);

... *z každého dřeva rajskýho ...* (25a);

... *díl dědictví mého ...* (26b);

... *pro oučastenství těla živého ...* (26c);

... *že dojdeme učiněného nám zaslíbení ...* (27a);

... *a svědectví společného držení ...* (27a);

... *a horko rozhořelého milování ...* (27b);

... *rozsvětme svíci spátečného milování ...* (29c); aj.

➤ **2. sg. feminin:** kázání obsahuje **29** případů varianty nezúžené a pouze **1** případ zúžený (poměr 29:1).

Podoba zúžená:

Láska podlé který jen sobě/ a tělu ... hovíme ... (29c).

Podoba nezúžená:

... z *veliké moudrosti Božské* ... (24a);

... *stolu svého/ a dobré vůle své* ... (25b);

... *není tam žádné jiné podstaty* ... (25b);

... *od pouhé/ a samé pravdy/ věčné* ... (25b);

... *skrz přijímání Velebné Svátosti* ... (26c);

... *a základ slávy věčné* ... (27a);

... *a důvody srdečné lásky* ... (28c);

... *památka veliké Večeře* ... (30a);

... *čekající blahoslavené Naděje* ... (30a); aj.

➤ **3. sg. maskulin:** dohledali jsme 5 příkladů od obou podob, poměr mezi zúženými a nezúženými výrazy je tedy 1:1.

Podoba zúžená:

... *proti stolu .../ ku kterému had pozval* ... (24c);

... *uvěření hadu lživému/ a ošemetnému* ... (24c);

... *odchovává k nesmrtelnosti/ a životu věčnému* ... (26c);

... *nám k životu věčnému* ... (29a).

Podoba nezúžená:

... *věřila i taky zraku svému* ... (25a);

... *a dala muži svému* ... (25a);

... *kterýž zůstává k životu věčnému* ... (26b);

... *rozšíření Otce věčného k Synu svému/* ... (27c);

... *k cíli svému plápolající Naděje* ... (30a).

➤ **3. sg. neuter:** našli jsme **3** doklady podoby nezúžené a **1** podobu zúženou (poměr 3:1).

Podoba zúžená:

... *proti jeho velikýmu milování ...* (29c).

Podoba nezúžená:

... *a věřila tnutí svému ...* (25a);

... *až k nejakýmu tak říkáje/ vytržení svému ...* (27c);

... *nastav se tomu milostnému střílení ...* (29b).

➤ **3. sg. feminin** se v textu vyskytuje důsledně ve formě nezúžené, a to v **8** případech:

... *jakoby pravdě Božské protimyslná byla ...* (25a);

... *jakožto pravdě věčné ...* (25b);

... *přístupme k Velebné Svátosti Oltární ...* (25c);

... *k slávě věčné ...* (26c);

... *jenž k Velebné Svátosti přistupuje ...* (27b);

... *uchýliti se chtěl k smrti své ...* (27b);

... *proti ohnivě/ a plamenné lásce ...* (29c).

➤ **4. sg. maskulin:** úžení podléhá **7** příkladů, nezúžené zůstávají příklady **2** (poměr 7:2).

Podoba nezúžená:

... *miloval bratra svého životného ...* (28b).

Podoba zúžená:

... *že v Krista Pána/ kterýho přijímáme ...* (27c);

... *proto sebe samýho s námi smísil ...* (28a);

... *ten Učedník/ na kterýho laskav byl ...* (28c);

... *dal nám sebe samýho přivětivýho/ milostnýho/ ...* (29a);

... *k našemu srdci přikládá/ samýho sebe ...* (29a).

➤ **4. sg. neuter:** akuzativ neuter zastupuje pouze **21** příkladů nezúžených.

... *sluch tu své právo má ...* (24b);

... *jako Bohové znajice dobré i zlé ...* (25a);

... *podívala se na Ovotce zapověděné ...* (25a);

... *obrátila se v dobré víno ...* (25c);

... *navrátíš dědictví mé ...* (26b);

... *kdož jí mé tělo ...* (26b);

... *v zaslíbené šťastné vzkříšení ...* (27a); aj.

➤ **6. sg. maskulin:** našli jsme **9** příkladů zúžených a jen **1** nezúžený, poměr mezi nimi je 9:1.

Podoba zúžená:

... *a pro že po malým čase k uctivení ...* (24b);

... *v novým Zákoně ...* (25b);

... *ve dvoře Královským ...* (25c);

... *která jest .../ v každým prstě/ každým kusu ...* (25c);

... *v životě věčným ...* (26c);

... *v každým člověku ...* (27c);

... *z pokrmu/ o kterým ...* (28c);

... *pokrm/ v kterým vyměřuje se ...* (30a).

Podoba nezúžená:

... v *Bohu samém* ... (30a).

- **6. sg. neuter** nalezneme v **1** výrazu zúženém a **1** nezúženém (poměr 1:1).

Podoba zúžená:

... *ohniště/ na kterým láska* ... (29b).

Podoba nezúžená:

... *při vtělení svém spojití* ... (28a);

- **6. sg. feminin**: v kázání se vyskytuje pouze **1** doklad varianty zúžené a **28** dokladů nezúžených. Poměr mezi nimi je tedy 1:28.

Podoba zúžená:

... *na Obloze Nebeský vystoupilo* ... (27b).

Podoba nezúžená:

... *o velebné Svátosti oltární* ... (24b);

... *v svaté/ potřebné/ platné víře* ... (24b);

... *při velebné Svátosti* ... (25b);

... *při svatbě galilejské* ... (25c);

... *v malé hostii* ... (25c);

... *v obloze nebeské* ... (25c);

... *při ustrojené své večeři veliké* ... (28c);

... *při te střelbě* ... (29b); aj.

- **1. pl. maskulin**: v rodě mužském (životném i neživotném) jsme v 1. pádu plurálu zaznamenali jediný doklad: ... *Skvostný hody/ svobodná Tabule/* ... (24a).

- **1. pl. neuter** lze doložit pouze dvěma případy s náležitou shodou se substantivem:

... Slova zjevná jsou Pána Ježíše ... (26b);

... slova jeho jsou zřetelná ... (28a).

➤ **1. pl. feminin:** v kázání nalezneme pouze **1** doklad v podobě nezúžené: ... *Velebné Svátosti světlem Božským ...* (27b).

➤ **4. pl. maskulin** dokládá **1** výraz zúžené varianty: ... *trvati budeme na jiný časy* ... (26c).

➤ **4. pl. neuter** se v kázání objevuje **6x** v tvarové shodě se substantivem:

... *osvědčuje slova zřetelná.../ která Kristus Syn při poslední večeři mluvil ...* (24c);

... *v pochybnost táhneš slova božská ...* (25b);

... *v jednom okamžení na slova kněžská ...* (26a);

... *kdož mi dá zlatá usta ...* (29b);

... *taková zaslíbení vám dávaje ...* (30a).

➤ **4. pl. feminin** ve **2** případech zůstává nezúžené: ... *všecky své zlaté střely vystřílel ...* (29a).

Ve druhém kázání se podoba nezúžená vyskytuje v 64,21 % z celkových 190 možných výrazů. Zbýlých 35,79 % připadá na podobu zúženou. Nezúžená podoba opět převažuje, a to především u 2. a 6.sg. feminin a 4. sg. neuter. Úžení se oproti tomu neuplatňuje u 1. a 4. pl. neuter, kde dochází k náležité shodě se substantivem s koncovkou–a.

7. Hláskoslovná analýza kázání Daniela Nitsche na první neděli adventní ze souboru *Berla královská* s citátem *Fratres: Hora est jam nos fomno furgere. Ad Rom: 13./ Bratři, již hodina jest, abychom ze sna povstali*⁵⁰

Postup při rozboru třetího kázání bude podobný jako dva rozborů předcházející. Naším cílem je opět vyhledat hláskové jevy a podložit je příklady a citacemi z tohoto šestistránkového kázání Daniela Nitsche. Při zkoumání jsem postupovala opět od prvotní transkripce podle Josefa Vintra⁵¹, přes statistické a číselné vyjádření počtů hledaných prvků a následné vyhodnocení jejich výskytu v textu.

7.1. Protetické *v-* a počáteční *o-*

Stejně jako u druhého Nitschova kázání docházíme k závěru, že z celkově napočítaných 148 slov se ve 100 % setkáváme s počátečním *o-*, protetická varianta se nevyskytuje ani v jednom případě.

Své zastoupení mají opět nejčastěji substantiva, adjektiva, slovesa a předložkové výrazy, v menším měřítku se vyskytují také zájmena, číslovky, příslovce a výrazy zvolací.

- **Podstatná jména**

V textu se objevuje **31** podstatných jmen s počátečním *o-*. Nejčastěji se znovu jedná o abstrakta (*objednání, obnažení, odsouzení, ohled; obžerství, opilství, ožralství*) a o jména běžná (*obec, obuv, oči, oheň, olej, osud, otec*). Opíráme se o citace z textu:

... *stále na oči přicházející* ... (11b);

... *tolikráte k bujnosti/ obžerství/ ožralství jsi mne vábilo* ... (12c);

... *pro tolikero milostivých obdarování* ... (13b);

... *a zabučí celý Svět/ každá Obec* ... (13c);

⁵⁰ NITSCH, D.: *Berla královská Jezu Krista. To jest slovo boží* ... Vytisknuta v Starém Městě pražském u Vojtěcha Jiřího Koniáše Léta 1709. Knihopis č. K06194. Kázání je na s. 10-16.

⁵¹ VINTR, J.: *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*. Listy filologické, 121, 1998, s. 341-346.

... *dlé Božského správedlivého Osudu* ... (14c);

... *a rámě domu Otce svého* ... (15b); aj.

- **Přídavná jména**

Ani v jednom z 11 zaznamenaných adjektiv se také proteze neuplatňuje.

... *leží ten/ který ožralý jsa* ... (10c);

... *a tak s opakovaným přistrachem soudním* ... (11b);

... *a skrze zem/ a obecný lid/* ... (12a);

... *špinavé/ oplzlé řeči tolikráte poslouchaly;* ... (12c);

... *bránu Lásky mé vám otevřenou* ... (13c); aj.

- **Zájmena**

Z celkově napočítaných 8 zájmen osobních (*on oni*) a ukazovacích (*onen*) jsme ani u jednoho z nich nenašli podobu s protetickým *v-*.

... *zníti má onen hřmot* ... (10c);

... *přivodí on k pohnutí* ... (11a);

... *mohše sicej i oní* ... (14a); aj.

- **Číslovky**

V kázání najdeme jen jeden typ číslovek, a to číslovku základní *obě*, která se v textu vyskytuje 5x.

... *na obě uši bezpečně spal* ... (11c);

... *zníti jemu bude v obou uších* ... (15b); aj.

- **Slovesa**

Určité i neurčité tvary slovesné v textu také nemají zástupce s protetickou podobou, ačkoliv je jejich výskyt velmi hojný (36).

... *obávající se dne Soudního* ... (11b);

... *aby obrátil zemi v poušť* ... (11c);

... *bude přijat/ a druhý opuštěn* ... (14a);

... *odmrštění/ a odstrčení budou* ... (14a);

... *vznešenosti/ v sobě obsahuje* ... (14b);

... *od Ženicha odmrštěny býti*. (15a); aj.

- **Příslovce**

Dohledali jsme celkem 6 příkladů příslovčí způsobu (*obyčejně, obzvláště, opravdu*).

... *obzvláště času zimního/ tak dlouho spáti* ... (11a);

... *spasení svého opravdu se procítli*. (11b);

... *a proto obyčejně tehdáž hromnici rozžíváme* ... (11c); aj.

- **Předložky**

Předložky typu *o, od, okolo* se v textu vyskytly ve 46 případech.

... *když okolo něho jiní lidé bouřejí* ... (11);

... *vím já tu zase o tom hrozným křiku* ... (14a);

... *aby padli od meče před Nepřáteli* ... (16a); aj.

7.2. Diftongizace *ú-* > *ou-*; počáteční *ú-/u-*

Rozbor tohoto jevu dokázal, jak důsledný byl Daniel Nitsch v dodržování diftongizace *ú-* v *ou-*. Nedohledali jsme ani jeden příklad začínající na dlouhé *ú-*, zato jsme našli **2** výrazy s diftongizovanou počáteční podobou *ou-*. Těmito zástupci jsou podstatná jména *oudolí* a *ouzkost*. Z celkově vyhledaných 62 slov předpokládajících diftongizaci se tento jev naplnil pouze ve 3,22 %.

... *nebo mezi všemi ouzkostmi/ a souženými/ není větší/ ...* (12c);

... *Při Soudu Božím nebude ... sprosté Oudolí ...* (16a).

Variantní podoba s krátkým *u-* se v kázání vyskytuje **5x** ve slovech *udolí*, *upěnlivé* a *usta*.

... *hrozný křik/ upěnlivé volání ...* (11c);

... *bezbožná usta/ od kterých tolikero utrhování ...* (12c);

... *nebude slouti více toto Místo/ ale udolí mordy; ...* (16a); aj.

7.3. Diftongizace *y* > *ej*

V této kapitole se budu opět soustředit na změnu *y-* v *ej-* v předponě, kmeni slova a v koncovce.

V předponě se diftongizace uplatňuje velmi zřídka. Dokazuje to nízký výskyt tohoto jevu v textu – dohledali jsme pouze **2** příklady substantiv *vejstraha* a *vejtah*. Z dnešního hlediska spisovná varianta *vý-* byla v textu použita jen jednou u podstatného jména *východ*.

Vejtah Kázání Poobědního na Epištole. (10c);

... *blesk vychází od východu slunce ...* (12a);

Vejstrahu dávám s Svatým/ a Velikým Baziliem: ... (16b).

Uprostřed slov se diftongizace projevuje u **4** sloves *neprocejtit*, *přemejšlet*, *rozmejšlovat* a *uhejbnouti*, u **4** podstatných jmen *blejskání*, *dejm*, *mlejn* a *pejtr*.

... *když to sobě šetrněji rozmejšluji* ... (11b);
... *a strašlivé hřimání/ blejskání ... se zdvihne* ... (11c);
... *v prachu/ a pejši zemské* ... (12c);
... *a rozbroj/ a dejm nepravostí/ a plamen* ... (13a);
... *divé budou ve mlejně při žernové* ... (14a);
... *majíce na srdcích takový hrozný křik .../ neprocejtli* ... (14b);
... *náramné pohromě se uhejbnouti* ... (14c);
... *častěji přemejšlujíce sobě nyní Soud Boží* ... (16c).

V koncovkách slov se *-ej* objevuje v ukazovacím zájmenu v rodě ženském:

... *tej tak náramné pohromě se uhejbnouti* ... (14c). Zde se však jedná o pozůstatek staročeské deklinace, kde ve 3. a 6. sg. feminin bylo zakončení na *-ej*.

Z celkového počtu 93 slov, u kterých lze předpokládat diftongizaci, se tento jev vyskytl pouze u **11** z nich, což činí 11,83 %.

7.4. Úženi *é > í*

Při hledání a zkoumání tohoto jevu se zaměřím na úženi uprostřed slova a v koncovce. Změnu *é > í* v příponách přejatých slov jsme nedohledali ani v jednom případě.

Úženi uprostřed slova se vyskytuje u slov *myšlínka* a *svývolná*:

Potřebné myšlínky z příčiny Soudu Božího ... (10c);

Myšlínky tak rozličné/ starosti/ a bázně/ ... (11c);

... *jako jsou svývolná vražednictví* ... (12c).

Nejvíce se úženi uplatňuje v koncovkách přídavných jmen, zájmen a číslovek. U maskulin a neuter si budeme všimát 2., 3., 4. a 6. pádu singuláru, u feminin 2., 3. a 6. pádu sg. V plurálu si všímáme 1. a 4. pádu.

➤ **2. sg. maskulin:** našli jsme **10** výrazů nezúžených a **10** zúžených (poměr 1:1).

Podoba zúžená:

... *obávající se dne Soudného* ... (11a);

... *na Epištolu Svatého Pavla* ... (11a);

... *napomínáním /každého hříšnika* ... (11b);

... *jak jiní čtou/ žádného ustálého / ... nebude mezi nimi* ... (12b);

... *odepření platu zasloužilého* ... (12c);

... *Řeholník od svého Řadu* ... (14a);

... *Přítel od svého tovaryše* ... (14a);

... *dlé Božského spravedlivého Osudu* ... (14c);

... *života věčně trvalého* ... (16c).

Podoba nezúžená:

... *ze sna toho škodlivého* ... (10c);

... *jakožto Lidu mnohého* ... (11c);

... *a smíření nápoje opojného* ... (12a);

... *jak jiní čtou/ žádného ustálého / ... nebude mezi nimi* ... (12b);

... *v den soudu svého* ... (13c);

... *do života věčného* ... (14a);

... *a rámě domu Otce tvého* ... (15b);

... *pozustane z domu tvého* ... (15b);

... *veliké množství domu tvého* ... (15b);

... *žráti budou ... bližního svého v obležení* ... (16a).

➤ **2. sg. neuter** se v textu vyskytuje v **10** příkladech nezúžených a **3** zúžených. Poměr je 10:3.

Podoba zúžená:

... *do zbouřeného moře* ... (11c);

... *a povolání každého* ... (13a);

... *podle usouzení Božského* ... (15a).

Podoba nezúžená:

... *hlas množství velikého* ... (11c);

... *hnulo se z místa svého* ... (12a);

... *neřádného sahání se dopustily* ... (12c);

... *ze srdce svého vyháni* ... (13a);

... *podle práva zapsaného* ... (13c);

... *od velikého hřímání nějaký oblak* ... (14c);

... *v ložci malomocenství svého* ... (14c);

... *zprostřed množství Izrahelského* ... (15a);

... *statky dědictví svého* ... (15c);

... *podle tlumočení svého* ... (16a).

➤ **2. sg. feminin** obsahuje kázání jen v podobě nezúžené, a to v **8** výrazech.

... *den bílý Milosti nebeské* ... (11a);

... *jako bránu Lásky mé* ... (13c);

... *vjíti do milosti mé* ... (13c);

... *dcera od své Matky* ... (14a);

... *a to z te příčiny* ... (14a);

... přechování všeliké naší lehkomyšlnosti ... (16a);

... o všecko podle zasloužilosti své ... (16a);

... a to z té příčiny ... (16b).

➤ **3. sg. maskulin** se v textu objevuje **2x** v podobě nezúžené a **10x** v zúžené (poměr 1:5).

Podoba zúžená:

... aby se Svatýmu Pavlu tak napomínajícimu ... (11a);

... Svatý Pavel každému v paměť uvedl ... (11a);

... nebude se chtít žádnému spát ... (12b);

... jakožto po cestě unavenýmu ... (15a);

... aby každému slyšícimu o tom znělo ... (15c);

... žádnému nebylo pokoje mít ... (16a);

... žádnému nic nepromine ... (16a);

... k starýmu svému věku ... (16b);

... a od Boha vyměřenýmu konci ... (16b).

Podoba nezúžená:

... hrozil ... dobrému zlé ... (12a);

... rozhlášenu býti lidu Judskému ... (15c).

➤ **3. sg. neuter**: zaznamenali jsme **5** příkladů varianty nezúžené a jen **1** zúžený (poměr 5:1).

Podoba zúžená:

... proti tělu/ kterýmu sme přílišně hověli ... (12b).

Podoba nezúžená:

... k smyslnému požádání/ ... k skutečnému cizoložení ... (12c);

... *k takovému/ a tak lehkomyšlnému tovaryšení ...* (12c);

... *můj k zlemu navedení ...* (13b).

➤ **3. sg. feminin** je v kázání zastoupen **5** případy nezúženými.

... *tej tak náramné pohromě se uhejbnouti ...* (14c);

... *dokonale se Božské vůli odevzdav ...* (15a);

... *nedojde k třídě/ a důstojnosti Kněžské ...* (15c);

... *k zemi zaslibené se bližící ...* (16c).

➤ **4. sg. maskulin**: našli jsme jen **2** výrazy nezúžené.

... *hledě na bližního svého ...* (11c);

... *viděti budeš protivníka svého ...* (15b).

➤ **4. sg. neuter** nalezneme pouze v podobách nezúžených, a to u **17** tvarů.

... *doufajice v šťastné zmrtyýchvstání ...* (11b);

... *rozmejšluji/ a za dobré uznávám ...* (11b);

... *starost/ o stádo sobě svěřené ...* (11c);

... *počne proklínati tělo své ...* (12c);

... *můj pro své bezbožné chování ...* (13b);

... *že o požehnání Otcovské přišel ...* (14a);

... *desatero vybornosti pro stálé zachování ...* (14c); aj.

➤ **6. sg. maskulin** se v textu nalézá ve **4** podobách nezúžených a **13** zúžených (poměr 4:13).

Podoba zúžená:

... *povídá se o svatým Vincensiusovi ...* (11b);

... *povím o hrozným hřmotu ...* (12b);

... v *Žalmu stým čtyřicátým devátým* ... (13c);

... o *tom velikým hluku* ... (14b);

... *při takovým křiku* ... (14c);

... *mysli sobě o hrozným/ a nesnesitelným Soudu Kristovým* ... (16c); aj.

Podoba nezúžená:

... *bude Bůh v hlasu svém* ... (12a);

... *nemluví nyní o tom hrozném hlasu* ... (13c);

... *nebylo starce v domu tvém* ... (15b);

... *zemrou v věku vyspělem* ... (15c).

➤ **6. sg. neuter:** našli jsme pouze **2** doklady varianty zúžené.

... v *dotčeným místě* ... (11a);

... *který den/ v kterým místě* ... (13a).

➤ **6. sg. feminin** se vyskytuje v podobě nezúžené **3x**.

... o *zhoubě Babylonské* ... (11c);

...v *prachu/ a pejři zemské* ... (12c);

... na *Soudné stolici* ... (15b).

➤ **1. pl. neuter** se v textu vyskytuje **4x** v podobě nezúžené, **10x** v náležité tvarové shodě s koncovkou **-a** a **2x** v podobě zúžené. Poměr mezi podobou zúženou a nezúženou je tedy 6:1.

Podoba nezúžená: v těchto případech i v případech s úžením se však v plurálu jedná o ženskou shodu.

... *bezbožné oči/ které jste mne k smyslnému požádání* ... (12c);

... *uši/ které jste tak hanebné řeči poslouchaly* ... (12c);

... *oči tvé zemdlí* ... (15c).

... *bezbožná usta/ od kterých ...* (12c);

... *jako nějaká nová usta otevírá.* (13c);

... *povídám/ aby i také nám ta hrozná nastávající odsouzení/ ta trestání/ ta zebrání/ ta při Soudu Božím domlouvání/ ta bycha volání/ ta Naříkání/ ta ďábelská nadírání .../ tak na srdci ležel ...* (16a).

Podoba zúžená:

... *bezbožný/ a proklatý uši/ které jste tak hanebné řeči poslouchaly ...* (12c).

➤ **1. pl. feminin:** v kázání nacházíme **5** příkladů varianty nezúžené a **1** variantu zúženou (poměr je 5:1).

Podoba nezúžená:

Myšlinky taky rozličné/ ... mysl naši zachvacují ... (11c);

... *tváře jejich podobné budou ...* (11c);

O bezbožné ruce/ které jste se ... dopustily ... (12c);

... *bezbožný nohy/ které jste mne ... zavedly ...* (12c);

Podoba zúžená:

... *bezbožný nohy/ které jste mne ... zavedly ...* (12c).

➤ **4. pl. maskulin** je v textu zastoupen **3** příklady nezúženými a **1** zúženým (poměr 3:1).

Podoba zúžená:

... *Nevinní/ který jsme my podvedli ...* (12b).

Podoba nezúžená:

... *řízení pro dobré věřící ...* (12a);

... *bude míti souditi živé i mrtvé ...* (13c).

➤ **4. pl. neuter** nalezneme **3x** v náležité shodě se substantivem.

... chtěje spravedlivý Bůh hrozná trestání ... (15b);

Dám mrtvá těla jejich za pokrm ptactvu ... (16a);

Přiložtež srdce svá ke všem slovům ... (16c).

➤ **4. pl. feminin:** v kázání jsme našli **9** příkladů nezúžených a **4** zúžené (poměr 9:4).

Podoba zúžená:

... pro stále přicházející/ ... tlačící se podivný podobízny ... (11b);

... všechny věci/ který jsme zpáchali ... (13a);

... rány/ který jste způsobili ... který jste bodli ... (13c).

Podoba nezúžená:

... táhnoucím nepravosti své za provázky ... (12a);

... uši/ které jste tak hanebné/ špinavé/ oplzlé řeči tolikráte poslouchaly ... (12c);

... Nepřátelům rány své ukáže ... (13c);

... rany své proti tobě přivodí ... (13c);

... uvedu zlé věci na Jeruzalém ... (15c);

... buď na poslední věci své ... (16b);

... prohledali by na poslední věci své ... (16b).

Ve třetím kázání se podoba nezúžená objevuje v 64,93 % z celkových 134 možných slov. Zbylých 35,07 % připadá tedy na podobu zúženou. Nezúžené výrazy převažují, především u 4. sg. neuter. Úžení se proti tomu neuplatňuje u 1. pl. maskulin (text neobsahuje ani jednoho zástupce) a 4. pl. neuter, kde dochází k náležité shodě se substantivem s koncovkou -a.

ZÁVĚR

Důkladný hláskoslovný rozbor všech tří kázání Daniela Nitsche ze souboru *Berla královská ...* (1709) podává důkaz o autorově preciznosti a důslednosti, co se týče dodržování soudobé jazykové normy. Nitsch se celkem pevně opírá o úzus jazyka kralické bible a vychází z kodifikované humanistické češtiny.

Z hlediska námi sledovaných jevů se v textu zřídka objevilo protetické *v-*, což je právě důsledkem vlivu *Bible kralické* (první vydání v šesti dílech, 1579-1593, další vydání, jednodílná, 1596, 1613). Ve všech třech kázáních se z celkového počtu 512 slov, kde se proteze mohla uplatnit, objevuje podoba s protetickým *v-* pouze ve 3 případech; všechny doklady jsou jen v prvním kázání (*vohlav* 35a, *voře* 35b, *votěží* 35a). Proteze se tedy neobjevila u 132 substantiv, 54 adjektiv, 44 zájmen, 7 číslovek, 103 sloves, 25 příslovcí, 126 předložek a 18 výrazů zvolacích.

Druhý příznakový jev, diftongizace *ú-* > *ou-*, proběhl důsledně, ani v jednom případě v textu nenalezneme výraz s počátečním dlouhým *ú-*. Diftongizovanou podobu naopak zachycujeme v každém kázání – v prvním 8x (*oučastenství* 35c, *ouhona* 36c, *ouroda* 34a, *ouřad* 34c, *ouvrat* 35b), ve druhém 4x (*oučastenství* 26c, 27c, 27c; *ouprava* 24a) a ve třetím 2x (*oudolí* 16a, *ouzkostmi* 12c). Podoba s počátečním krátkým *u-* se objevuje v prvním kázání 3x (*usvit* 33a, *utiskův* 33b, *utok* 33b), ve druhém také 3x (*utěchou* 24a, *usta* 26b, 29b) a ve třetím dokonce 5x (*udolí* 16a, *upěnlivé* 11c, *usta* 12a, 12c, 13c).

Diftongizace *y* > *ej*, třetí zkoumaný jev, byla dodržena méně striktně. Uprostřed slova došlo k diftongizaci u 10 příkladů v prvním kázání (*prejštící* 34a, *rozmejšlování* 32a, *vejšejí* 34a, *vyrejšováno* 38a, *zejská* 35c), u 12 ve druhém kázání (*mejli* 24c, *mejlika* 24c, *neomejlili* 25b, *prejšťi* 24a, *zmejlen* 24c) a u 8 příkladů v kázání třetím (*blejskání* 11c, *dej* 13a, *mlejně* 14a, *rozmejšluji* 11b, *uhejbnouti* 14c). V předponě slov je tento jev ojedinělý, najdeme ho 3x v prvním kázání (*vejroste* 33c, *vejsady* 38b, *vejtah* 31a), 2x ve druhém kázání (*vejslovně* 27c, *vejtah* 23c) a 2x ve třetím kázání (*vejstraha* 16b, *vejtah* 10c). Výjimečně se objevuje také zachovalá předpona *vý-*, dohromady ve všech textech pouze ve třech výrazech (*východ* 12a, 34a, *výstraha* 38a). V koncovce se diftongizované *-ej* vyskytlo pouze ve třetím kázání ve tvaru zájmena *tej* (14c).

Nejpočetnější skupinou zkoumaných jevů jsou zástupci úženi *é > í*. Všimli jsme si úženi uprostřed slova, v příponách přejatých slov a v koncovkách. V prvním kázání se úženi uprostřed slova vyskytlo pouze ve výrazu *klínatmi* (37c) a v příponě přejatých slov jen u slova *pancýř* (33b). Ve druhém kázání se úží uprostřed slova *vzhlidnemé* (25b) a v příponě přejímky *frejír* (29c). Ve třetím kázání jsme zaznamenali jen 3 výrazy zúžené uprostřed slova (*myšlinky* 10c, 11c, *svývolná* 12c), na úženi v příponě přejatých slov není doklad. Úženi v koncovkách slov je hojnější, proto je shrnuji v přehledné tabulce:

	1. kázání é : í	2. kázání é : í	3. kázání é : í
2. sg. maskulin	10 : 21	7 : 18	10 : 10
2. sg. neuter	22 : 9	14 : 23	10 : 3
2. sg. feminin	33 : 0	29 : 1	8 : 0
3. sg. maskulin	1 : 3	5 : 5	2 : 10
3. sg. neuter	1 : 1	3 : 1	5 : 1
3. sg. feminin	3 : 0	8 : 0	5 : 0
4. sg. maskulin	0 : 11	2 : 7	2 : 0
4. sg. neuter	10 : 0	21 : 0	17 : 0
6. sg. maskulin	4 : 8	1 : 9	4 : 13
6. sg. neuter	2 : 4	1 : 1	0 : 2
6. sg. feminin	13 : 0	28 : 1	3 : 0
1. pl. maskulin	0 : 2	0 : 1	0 : 0
1. pl. neuter	0 : 0	0 : 0	4 : 2
1. pl. feminin	0 : 3	1 : 0	5 : 1
4. pl. maskulin	2 : 4	0 : 1	3 : 1
4. pl. neuter	0 : 0	0 : 0	0 : 0
4. pl. feminin	10 : 3	2 : 0	9 : 4

Zúžených podob jsme celkem napočítali v prvním kázání **69** (*měly zdělaný sukňě* 37b, *po straně svatýho Jana* 31c, *takovýho koně chválíme* 35b, *v bohatství svým* 38b, *v starým Zákoně* 33c), ve druhém **68** (*do jakýho poledne* 27b, *k životu věčnýmmu* 27a, *na Obloze Nebeský* 27b, *od hada jedovatýho* 25a, *v každým člověku* 27c) a ve třetím **47** (*do zbouřenýho moře* 11c, *k starýmmu svýmu věku* 16b, *napomináním každýho hříšnika* 11b, *povím o hrozným hřmotu* 12b).

Nezúžených podob jsme zaznamenali v prvním kázání **111** (*dítě za své přijala* 33c, *od ramene svého* 32c, *oslice Otce svého* 32c, *podle své podstaty* 34c, *rozuměl všelikému vidění* 37a), ve druhém **122** (*dala muži svému* 25a, *díl dědictví mého* 26b, *není tam žádné jiné podstaty* 25b, *ustavení stolu svého* 25b) a ve třetím **87** (*jako bránu Lásky mé*

13c, *k smyslnému požádání* 12c, *pro dobré věřící* 12a, *tváře jejich podobné* 11c, *ze srdce svého vyhání* 13a).

Je zřejmé, že převažují podoby nezúžené, v čemž se Nitsch opět shoduje s jazykem humanistickým. Nejvyšší počet nezúžených tvarů se vyskytuje ve 2. a 6. sg. feminin. Proti tomu nejvíce podob zúžených registrujeme ve 2. sg. maskulin a neuter. Úžením nepoznamenané zůstaly všechny tvary 4. pádu plurálu neuter a v prvních dvou kázáních také 1. pád pl. neuter, a to proto, že tyto výrazy se v textech vyskytují v náležité shodě se substantivem, o úžení se tedy nejedná (*mrtvá těla* 16a, *slova božská* 25b, *srdce svá* 16c, *taková zaslíbení* 30a, *zlatá usta* 29b). Ve třetím kázání jsme neobjevili dokonce ani jeden doklad 1. pl. maskulin.

Na závěr tedy můžeme říci, že kazatel Daniel Nitsch celkem důsledně zachovával úzus *Bible kralické*. Její vliv je v textech zřejmý, prvky mluveného jazyka do hláskoslovné roviny jeho díla příliš nepronikly. Vliv mluveného jazyka jsme pozorovali také v případech krácení zúženého *í* (*vzhlidnemé* 25b, *myšlinky* 10c), ale to je problematika kvantity, která zatím nebyla předmětem našeho zájmu. Naše analýza je zatím jen dílčím příspěvkem k charakteristice hláskoslovné roviny jazyka tohoto kazatele.

PRAMENY

Primární literatura

NITSCH, Daniel.: *Berla královská Jezu Krista. To jest: Slovo boží ...* Díl první a díl druhý. Vytiskněná v Starém Městě pražském u Vojtěcha Jiřího Koniáše 1709: Kázání *Já hlas volajícího na poušti*, s. 31-39; *Člověk jeden učinil večeri velikou*, s. 23-30; *Bratří, již hodina jest, abychom ze sna povstali*, s. 10-16. Knihopis č. K06194. SVK Plzeň, sign. 5 A 31.

Sekundární literatura

ČERNÝ, Václav. *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Praha: Mladá fronta, 1996.

DAVID, M.: *Jazyk a styl českých barokních kázání Františka Matouše Kruma*. In: Jaklová, A. (ed.): *Jazyk a řeč jihočeského regionu II*. České Budějovice: PF JU, 1993, s. 96-107.

JAKLOVÁ, A.: *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. In: David, M. (ed.): *K jazyku a stylu českých barokních textů I*. České Budějovice: Pedagogická fakulta JU, 1998, s. 7-41.

JUNGMANN, Josef. *Slovník česko – německý, Díl I. A-J*. Praha: Academia, 1989.

JUNGMANN, Josef. *Slovník česko – německý, Díl II. K-O*. Praha: Academia, 1990.

KOPECKÝ, M.: *Nic stálého přítomného*. Brno: MU, 1999.

KOPECKÝ, M.: *Slovesnost českého baroka*. Brno: MU, 1997.

KOPECKÝ, Milan. *Starší slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970.

MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004.

PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština: Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.

SLÁDEK, Miloš (ed.). *Svět je podvodný verbíř*. Praha: Argo, 2005.

STICH, A.: *O české literatuře starší, zvláště barokní*. Česká literatura 44, 1996, s. 443–458.

Ústav pro jazyk český ČSAV. *Slovník spisovného jazyka českého III. M-O*. Praha: Academia, 1989.

Ústav pro jazyk český ČSAV. *Slovník spisovného jazyka českého V. R-S*. Praha: Academia, 1989.

VINTR, Josef. *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*. Listy filologické, 121, 1998, s. 341-346.